

РОЗДІЛ IV

ОСНОВНІ ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАСИВИ СПЕЦСЛУЖБ: ГЕНЕЗИС ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

В контексті дослідження історії України 20-30-х рр. чи не найбільший інтерес становлять інформаційно-аналітичні матеріали радянських спецслужб та архівно-слідчі справи репресованих, які, незважаючи на свою специфіку, помітно вирізняються серед інших високим рівнем інформативності, комплексним підходом до висвітлення проблем. Так, аналітичні матеріали, в силу ряду причин, залишаються одним з небагатьох джерел, що дозволяють з'ясувати суспільно-політичну, економічну ситуацію в Україні в перші десятиріччя радянської влади, простежити і зрозуміти діяльність самих різноманітних політичних сил, зрозуміти логіку тих кіл в середовищі більшовицької партії, які висловлювали свою власну думку на процеси, що проходили в країні в досліджуваній період.

Не меншу цінність являють архівно-слідчі справи, які, зокрема, дозволяють розкрити місце і роль колишніх спецслужб в процесі формування та функціонування тоталітарної системи, з'ясувати певні напрямки, форми і методи їх роботи, простежити реакцію населення на заходи радянської влади в самих різноманітних сферах політичного, економічного, духовного життя, відтворити маловідомі сторінки діяльності партійних, державних органів, науково-дослідних установ, культурно-освітніх організацій, біографій відомих політичних діячів, вчених, майстрів культури, показати основні етапи у деформації суспільної свідомості окремо взятої людини, яка під тиском тогочасних політичних, ідеологічних інститутів поступово втрачала свою індивідуальність, перетворювалась у заручника, “коліщатко і гвинтик” всевладного режиму.

4.1. Інформаційно-аналітичні матеріали ВУНК-ДПУ-НКВС в системі партійно-державного інформування 20-30-х рр.

В дослідженні проблем історії України 20-30-х років певний інтерес для дослідників становлять інформаційно-аналітичні матеріали, які розкривають різноманітні сторони політичного, соціально-економічного і культурного життя, висвітлюють

настрої в середовищі різних верств населення, на конкретних прикладах демонструють їх реакцію на заходи радянської влади.

Зокрема, в інформаційно-аналітичних матеріалах спецслужб, підготовлених як для керівництва ВУНК-ДПУ УСРР, так і для партійних і радянських органів, знайшли належне відображення питання повстанського руху в Україні, його розмах, спрямування, конкретні акції в першій половині 20-х років. Характеризуючи повстанський рух як “політичний бандитизм”, органи ВУНК-ДПУ чітко розмежували його з “кримінальним бандитизмом”, який не мав своєї організаційної структури, конкретних цілей і завдань, реальної підтримки серед населення.

Наявні в розпорядженні сучасних істориків інформаційно-аналітичні матеріали дають можливість спростувати положення радянської історіографії, в яких повстанський рух органічно поєднується з кримінальним бандитизмом, дискредитуючи таким чином стратегію і тактику національно-визвольних змагань українського народу 1917 - першої половини 20-х рр.

Так, в піврічному звіті українського ДПУ за січень-червень 1922 року констатовалося, що “політичний бандитизм”, незважаючи на свою розпорошеність, всіляко прагне до організаційного об'єднання, скоординованості дій, створення місцевих опорних баз, озброєних загонів. “Посилену увагу, - говорилося у зазначеному звіті, - ватажки політичного бандитизму звертають на створення підпільних осередків, перетворюючи їх в місцеві бази, що обслуговують бандитів в усіх відношеннях.

Ці осередки поступово розростаючись, стають місцевими повстанськими центрами, вербують нові кадри, ведуть усну і друковану агітацію, створюють нові угруповання, координують їх діяльність, коротше кажучи, готують і вдобрюють ґрунт для наступного нового “весняного походу” на Україну і відновлення влади УНР”¹.

Про масштаби повстанського руху в Україні на початку 20-х рр. свідчать також кількісні показники проведених операцій та їх результатів.

Наприклад, з вищенаведеного звіту довідуємося, що лише за перше півріччя 1922 р. було проведено: операцій - 539; ліквідовано банд - 40; ліквідовано 29 підпільних організацій з загальним числом заарештованих 895 чол.; вбито отаманів - 53; добровільно з'явилося отаманів - 6; заарештовано отаманів -

69; убито рядових бандитів - 830; заарештовано рядових бандитів - 2040; добровільно з'явилося рядових бандитів - 73².

В інформаційно-аналітичних матеріалах робилися спроби проаналізувати склад повстанських загонів. Так, в аналітичній записці “Як організуються і надихаються банди (З історії українського бандитизму)” від 20 квітня 1922 року, підготовленої органами ДПУ УСРР для Секретно-інформаційного відділу Раднаркому України говорилося, що повстанські загоны (“політичні банди”) складаються з таких основних елементів: перше, особи, які сприйняли радянську владу, але згодом зневірилися в її кінцевих цілях; друге, особи, що постраждали від представників радянської влади на місцях; третє, особи, що різним чином співробітничали з державними, громадськими, військовими організаціями УНР та Української держави; четверте, особи, що в різний час служили в білих арміях і при відсутності можливості об'єднатися зі своїми однодумцями, пішли на співробітництво з українським повстанським рухом; п'яте, дезертири з різних за спрямуванням військових частин, які не бажали відриватися від рідної домівки. В складі повстанських загонів був, звичайно, наявний і кримінальний елемент. Однак, як відзначалося в аналітичній записці, він відігравав далеко не першорядну роль³.

Наявні в нашому розпорядженні аналітичні матеріали місцевих органів ВУНК-ДПУ засвідчують, що орієнтація повстанських загонів залежала від специфіки регіонів.

Наприклад, на Поділлі, Волині, де особливо сильним був вплив УНР, в складі повстанських загонів, переважали національно-свідомі сили, які прагнули налагодити контакти із зарубіжними українськими центрами, були готові до рішучої боротьби за відновлення Української Народної Республіки⁴. На півдні України налічувалось чимало повстанських загонів, які не мали чіткої національної орієнтації⁵.

Перед місцевими органами спецслужб, центральним апаратом ставилися також завдання підготовки розгорнутих аналітичних записок про діяльність окремих повстанських загонів, їх керівників, соціальний склад, зв'язок з населенням тощо. Їх опрацювання в умовах сьогодення дозволяє з'ясувати єдність і розбіжності в політичних поглядах ватажків повстанського руху, конкретні підходи в сфері державного будівництва, реалізації національної, аграрної політики тощо. Належне уявлення щодо згаданого кола питань дають аналітичні записки про діяльність повстанських загонів під проводом Гальчевського,

Лиха, Гиви, Заболотного, Тополя, Кошового, Пугача, Шевчука⁶, Хмари⁷, Дорошенка, Якубенка⁸.

Причому, інформаційно-аналітичні зведення, складені в період активної діяльності повстанських загонів, мають значно вищу ступінь достовірності від тих, що були складені на основі особистих свідчень їх ватажків, полонених або залучених до співробітництва органами ВУНК-ДПУ. Яскравим прикладом цього можуть служити свідчення одного з ватажків українського повстанського руху Юліана Мордалевича, який 1921 року пішов на співробітництво з радянською владою. В. Попик та Г. Кримчук, які глибоко і всебічно дослідили пов'язані з цим матеріали, твердять про те, що у всіх своїх наступних словах і діях Ю. Мордалевич "відійшов від колишніх одностумців по опору, відійшов від цілі повстанського руху, відійшов від концепції демократизму - у своєму первісному розумінні, відійшов від установки на соціалістичну революцію з опорою лише на селянські маси, відійшов від найбільш дорогої йому ідеї - створення ні від кого незалежної демократичної, вільної України без комуністів-більшовиків"⁹. Цілком очевидно, що подібний надлом свідомості не міг не накласти свого відбитку і на оцінку Мордалевичем усієї своєї попередньої діяльності повстанського руху в цілому.

На основі інформаційно-аналітичних матеріалів можна також з'ясувати основні форми і методи боротьби з повстанським рухом. Так, у звіті ДПУ УСРР за перше півріччя 1922 р. до найбільш пріоритетних з них було віднесено: організація летючих рухливих винищувальних загонів і окремих груп, які мали завдання знищення живої активної озброєної бандитської сили; ліквідація підпільних організацій, осередків і повстанських штабів; вилучення зброї серед селянства; організація широкої інформаційної і агентурної сітки на селі; вербування інформаторів і активних працівників з числа амністованих бандитів; вкорінення секретних співробітників в банди для агентурно-інформаційних цілей; введення інституту відповідалників; розкладення бандитизму і підрив його авторитету серед населення шляхом проведення посиленої агітаційної роботи на селі¹⁰.

Таким чином, інформаційно-аналітичні матеріали містять в собі цінні відомості, пов'язані з організацією, розмахом повстанського руху в Україні, розкривають його соціальну базу, позицію окремих ватажків, висвітлюють форми і методи діяльності спецслужб по ліквідації повстанства.

Досліджуваний корпус документів дозволяє також простежити активність різних політичних партій і сил в перші роки радянської влади, розкрити комплекс заходів більшовицької партії по нейтралізації своїх політичних противників, створенню умов для ствердження в Україні монопартійної системи. Доцільно відзначити, що реалізація поставлених завдань вимагала всебічної поінформованості у самих різноманітних сферах діяльності політичних партій і сил, з'ясування громадянської позиції, особистих якостей керівників її центральних і місцевих органів. В зв'язку з цим, від відповідних інформаційно-аналітичних підрозділів, секретних співробітників, що працювали в середині політичних партій вимагалось: висвітлення внутрішньопартійних дискусій, суперечок аби в подальшому це можна було використати для нейтралізації основних політичних фігур в партії; збір інформації особистого характеру про активних членів партії, про їх звички та взаємовідносини між собою тощо; інформування про вплив політичних партій на певні соціальні групи населення; збір інформації про зв'язки політичних партій з іншими регіонами; сприяння розпаду місцевих організацій політичних партій.

Яким чином розв'язувалися зазначені завдання довідуємося з інформаційно-аналітичних зведень ДПУ. В них, зокрема, підкреслювалося, що досить впливовою політичною силою у робітничому середовищі в Україні, в регіонах, залишалась Російська соціал-демократична робітничая партія. На початок 1920 року її члени очолювали ряд профспілок, інших громадських організацій, мали своїх прибічників у середовищі залізничників, робітників, кустарів, окремих представників інтелігенції.

Перша хвиля репресій проти членів РСДРП прокотилася у лютому 1920 року. Її ознаменував показовий процес над головою юзівської спілки металістів, членом РСДРП Лазаревим. Головного ж удару по соціал-демократам було завдано у березні 1920 року.

Черговий судовий фарс мав далекоглядну політичну спрямованість. Формально оголошений як процес над політичною діяльністю соціал-демократів підчас денікінського режиму, він фактично перетворився на шельмування поглядів і переконань, яких дотримувалися меншовики. На заключному засіданні обвинувачувач революційного трибуналу І.В.Вардін відверто заявив: "Ми продовжуємо вести політичну боротьбу проти вас, і цей процес ми розглядаємо як засіб агітації, як викриття партії меншовиків".

4 червня 1921 року вище політичне керівництво доручило рішуче посилити боротьбу проти соціал-демократів. В зв'язку з цим політично неблагонадійні особи бралися на облік. За ними встановлювався постійний нагляд, збиралася компрометуюча інформація про їх політичну діяльність¹¹.

Як свідчать інформаційно-аналітичні матеріали, вжиті заходи хоча і знизили активність організацій РСДРП, змусили їх ширше використовувати нелегальні методи роботи, однак не усунули соціал-демократів з політичної арени. Так, у інформаційному бюлетені Подільської надзвичайної комісії за 1-15 березня 1922 року повідомлялося, що: "...меншовики продовжують свою діяльність, збираються на квартири у відомі дні, де читають різні доповіді і реферати". Така інформація не пройшла поза увагою ВУНК. На підставі рішень вищого політичного керівництва останнє санкціонувало арешт 25 березня 1922 р. активних подільських меншовиків Гольдберга, Лупинського, Іоффе¹².

Інформаційно-аналітичні повідомлення, що надходили з місць, обумовили всі подальші кроки вищого політичного керівництва країни і республіки. 4 червня 1923 р. ЦК РКП(б) в своїй директиві всім губкомам і обкомам Комуністичної партії відзначив, що "...при повному розгромі і дезорганізації ліберально-буржуазних партій ...партія меншовиків є зараз єдиною організацією, яка хоче розгорнути роботу по всій території Союзу республік, яка має деякий нелегальний апарат, яка має деякі засоби... і яка зберегла деякі зв'язки серед робітників, молоді і студентства. Ця обставина робить партію меншовиків на теперішній час самою значною силою на політичній арені, яка працює в напрямку буржуазної контрреволюції".

В зв'язку з цим всіх членів РКП(б) було зобов'язано при зіткненні з діяльністю меншовиків в порядку партійної дисципліни повідомляти про це органи ДПУ. Одночасно з цим, керівники партійних, радянських, кооперативних, профспілкових органів мали допомагати ДПУ у вилученні меншовиків з установ та організацій системи НКШС, НКПоштелю, НКПраці, НКВТ, НКЗС, а також трестів та вузів. Партійні комітети були повідомлені, "...що по лінії ДПУ також видані спеціальні інструкції на предмет боротьби з меншовиками. Партійним комітетам пропонувалося звернути особливу увагу на безперечне здійснення цих директив і надати всіляку допомогу органам ДПУ"¹³.

Переслідування і гоніння з боку владних структур та

підпорядкованих їм каральних органів прискорили процес розпаду РСДРП. У лютому 1924 року Всеукраїнський з'їзд соціал-демократів затвердив постанову про остаточну ліквідацію меншовицьких осередків в Україні та позбавлення закордонної організації повноважень від українських організацій РСДРП.

Разом з тим, незважаючи на юридичне оформлення розпаду РСДРП, політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою від 8 лютого 1924 р. зобов'язало ДПУ УСРР продовжити і посилювати боротьбу з діяльністю залишків меншовицьких організацій, не допустити можливості їх подальшого організаційного оформлення¹⁴.

Інформаційно-аналітичні звіти відповідних підрозділів центрального апарату і місцевих відділів в ряді випадків залишаються одним з нечисленних джерел для реконструкції діяльності місцевих організацій ряду інших політичних партій. Так, важливі відомості про діяльність УКП на Поділлі містить в собі підготовлена в 1922 р. інформаційна записка начальника секретно-оперативної частини Гаріна. В ній, зокрема, говорилося про утворення Подільського осередку УКП в 1921 р., діяльність в регіоні члена ЦК Української комуністичної партії Симона, що згрупував навколо себе "антирадянські націоналістичні елементи", активність членів партій Рябоконея і Мукида, відзначалося, що, завдяки їх зусиллям за короткий час організація залучила велику кількість членів, сформувала мережу осередків в усіх повітах регіону. Головною базою УКП на Поділлі залишилася Брацлавщина, де при місцевій організації був навіть утворений осередок комЮНУ.

Одночасно з цим, в доповідній записці повідомлялося про заходи губвідділу ДПУ по нейтралізації діяльності укапістів. Так, вже в квітні 1922 р. силами секретного апарату ДПУ керівництво місцевої організації УКП було розколоте на два угруповання чисельністю відповідно: 6 і 16 чоловік. Останні після розколу вступили до КП(б)У. Внаслідок серйозних розбіжностей Подільський губком УКП був змушений утворити ліквідаційну комісію. Однак фактично було розпущено лише Вінницьку організацію, інші пішли шляхом самоліквідації. Так, наприклад, сталося у Кам'янець-Подільському, де всі члени УКП подали заяви про вступ до КП(б)У. Після розпаду місцевих організацій окремі активні члени Української комуністичної партії виїхали в інші міста - Симон до Катеринослава, Кукниченко - до Полтави, Вихор до Чернігова¹⁵.

Як правило, подібні узагальнюючі аналітичні документи готувалися на основі оперативної інформації, повідомлень секретних співробітників тощо. Так, уповноважений по політичним партіям, отримавши відповідну інформацію у вересні 1921 р., повідомляв Подільський губком КП(б)У про конфіденційну розмову між лідерами УКП Яровим та Яворським, в якій обговорювалися конкретні плани цієї політичної партії на майбутнє. Особлива увага зверталася на такі основні моменти в словах Яворського: "...Докласти всіх зусиль для того, щоб втягнути в свою роботу весь орган народної освіти і поставити його під вплив УКП таким чином, щоб він доклав всіх зусиль на селі серед селян, а не серед вінницької бюрократії. Тоді ми будемо вільно перетягувати селян на свій бік, а це дає можливість провести за допомогою виборів членів УКП в ці органи партії, тоді ми зарекомендуємо себе так, що не будемо боятися ні ЧК, ні КП(б)У тому, що ми за собою маємо силу українського пролетаріату".

Дещо іншої позиції дотримувався Яровий, який обережно зауважив: "...Зараз їхати на село - перестріляють бандити, крім того на місцях переслідує КП(б)У"¹⁶.

Активність місцевих осередків Української комуністичної партії викликала роздратування вищого політичного керівництва республіки, яке своєю постановою від 26 січня 1923 р. акцентувало увагу на необхідності активізації зусиль органів ДПУ УСРР, спрямованих проти різних політичних партій і в т.ч. УКП. В зв'язку з цим, органам Держполітуправління для проведення оперативної роботи виділялися додаткові кошти¹⁷.

На початку 1923 року органи ДПУ розпочали енергійну роботу по нейтралізації політичних угруповань анархістів. За інформацією уповноваженого Кам'янець-Подільської секретної групи анархісти Шлякман, Дриккер, Малайдах вороже ставилися до радянської влади та комуністичної партії, проводили антирадянську агітацію серед населення. Для контролю за політичною діяльністю згаданих осіб секретною групою було завербовано брата відомого київського анархіста. Досить швидко від нього почали надходити відомості про активну діяльність останніх і зв'язки їх з київськими анархістами. Одночасно з цим було представлено оригінал відозви та явки анархістів.

Секретна група ДПУ була також проінформована про вчинок анархіста Васермана на лекції про антирадянську діяльність анархістів і їх зв'язок з білогвардійцями та кримінальними бандитами, влаштованій Кам'янець-Подільським окружним

партійним комітетом. Як свідчив інформатор, Васерман виправдовував махновщину і закликав присутніх знайомитися з анархістською літературою. Відзначаючи активізацію політичної діяльності анархістів, губернський відділ ДПУ наказав заарештувати їх ватажків. Однак в ході ведення слідства виявилось, що завербований секретний співробітник просто спровокував дії анархістів в Кам'янець-Подільській окрузі. Однак і цього, на думку уповноваженого секретної групи, було достатньо для їх адміністративного вислання за межі губернії¹⁸.

Губернський відділ ДПУ звільнив анархістів, залишивши під арештом лише секретного співробітника, якого було притягнуто до відповідальності за провокування активної політичної діяльності у відповідності до наказу №2 від 15 січня 1921 року начальника Центрального управління надзвичайних комісій України Манцева, який забороняв секретним співробітникам бути організаторами антирадянських акцій¹⁹. З прийнятим рішенням не погоджувався уповноважений Кам'янець-Подільської секретної групи, який вважав, що авторитет анархістів та їх вплив на населення зріс після звільнення з-під арешту²⁰.

У відповідності з рішеннями вищого політичного керівництва жорстку і безкомпромісну боротьбу вели більшовики проти всіх спрямувань партії есерів. В її активізації не останню роль зіграла телеграма секретаря ЦК РКП(б) В.Куйбишева, надіслана всім губкомам і обкомам партії. В ній повідомлялося, що у Москві відбудеться судовий процес над правими есерами. Але "...міжнародна буржуазія і 2 Інтернаціонал мобілізує свої сили, щоб завадити розкриттю перед обличчям всіх трудящих Росії і всього світу партії есерів, як партії міжнародного імперіалізму і вітчизняної контрреволюції".

Зважаючи на резонанс процесу, губкоми КП(б)У зобов'язувалися зібрати на місцях всі відповідні компрометуючі матеріали на ПСР. На засіданні 23 травня 1922 року бюро Подільського губкому постановило, що всі члени партії - вихідці з партії есерів - мають надати інформацію про зрадницьку діяльність есерів. Але губком партії ніякої компрометуючої інформації не отримав. Практично всі колишні есери надіслали листи, в яких заперечували контрреволюційну діяльність своєї партії²¹.

Врешті-решт репресивна політика досягла своєї мети. В кінці 1923 року уповноважений Кам'янець-Подільської секретної групи доповідав, що у місті налічується лише 12 есерів, серед яких налагоджене надійне інформування. Всі вони ніякої політичної роботи не ведуть, займаються своїми дріб'язковими справами.

Нічого спільного між собою не мають, крім розмов про минулу політичну роботу, яку, до речі, мало хто з них серйозно проводив²².

В полі зору органів ВУНК-ДПУ перебували також українські соціалісти-революціонери, які мали великий вплив на селі. Уповноважений по політичним партіям Гайсинського окружного відділу ДПУ у своїх інформаційних зведеннях за 1923 рік на основі оперативної інформації давав повну політико-психологічну та ділову характеристику членами цієї партії такого змісту: "...Скотинюк Степан Харитонович - рядовий член - нічого особливого в партії не зробив, сильної волі не має, теоретик слабкий, начитаний посередньо, практик поганий, через свою боягузливість і релігійні переконання партієць поганий, але зате з нього може бути хороший кооператор, звільнений від посади вчителя, хоче потрапити на радянську посаду в держстрах, але ще не влаштувався. Націоналіст-шовініст, в 1922 році подав заяву єпископу Борецькому про рукоположення його у священники, говорить, що посада у трудовій школі для нього не благородна праця. Користуючись авторитетом Борецького, він давав рекомендації щодо моральних якостей інших вчителів, які можуть бути вірними служителями Української церкви. Зараз час пішов у глибоке підпілля і активно себе не проявляє"²³.

Уповноважені ДПУ постійно стежили за пересуванням членів УПСР і обов'язково повідомляли відповідні місцеві відділи ДПУ про перебування на його території активу цієї партії. У політзведеннях постійно підкреслювалось бажання останніх знаходитись у селянському середовищі, потрапити на службу в кооперативні і господарські органи.

На політичне життя регіонів України першої половини 20-х років суттєво впливали єврейські партії і рухи, які спиралися на широкі кола єврейського населення України.

Аналізуючи загальну ситуацію з єврейськими громадсько-політичними об'єднаннями, ДПУ України в 1925 році констатувало, що пропаганда сіоністських організацій зводиться до звинувачень радянської влади у фізичному та моральному гнобленні єврейського народу. Заступник голови ДПУ УСРР Карлсон підкреслював, що навіть ліва частина сіоністських угруповань займає негативну до радянської влади позицію. "Якщо в 1922-1923 рр., - відзначав він, - в боротьбі з сіонізмом було достатньо заарештувати і вислати актив сіоністських груп, то на 1925 р. органи ДПУ, в силу об'єктивних економічних причин, зіткнулися з політичним сіоністським рухом".

“Зараз ми стоїмо перед фактом надзвичайно серйозного характеру, - писав у доповідній записці К.Карлсон секретарю ЦК КП(б)У Л.Кагановичу, - наші заходи адміністративної боротьби з сіоністським рухом не досягають своєї мети, так як зі страшною швидкістю ростуть активні сили сіоністів серед єврейських мас і переважаючим контингентом цих сил є молодь”. Змальовуючи загальнополітичну ситуацію з єврейськими організаціями, керівництво органів держбезпеки України розмірковувало над методами боротьби проти них, зважаючи всі “за” та “проти”²⁴. Так, крім чисто репресивних, рекомендувалося вживати заходи політичного, економічного, пропагандистського характеру.

Таким чином, комплексне опрацювання інформаційно-аналітичних матеріалів центральних і місцевих органів ВУНК-ДПУ, їх співставлення з рішеннями вищого політичного керівництва країни і республіки, місцевих партійних комітетів дозволяє належним чином простежити еволюцію різних політичних партій і сил, їх взаємовідносини з ВКП(б), розкрити один з механізмів формування тоталітарної системи, що ґрунтувалася на принципах монопартійності, обмеження демократії, прав і свобод громадян.

Винятково важливої уваги надавали інформаційно-аналітичні підрозділи ВУНК-ДПУ-НКВС тим основним процесам, що відбувалися в середовищі українського селянства. Висвітлення його позицій займало першорядне місце в зазначених документах у 1918 - початку 20-х рр., оскільки саме селянство стало соціальною базою широкого повстанського руху, що охопив Україну в цей період. На їх основі можна послідовно простежити еволюцію поглядів знекровленого військовими діями, заляканого репресіями селянства, яке, зневірившись в гаслах різних політичних сил, поступово ставало на шлях лояльності до радянської влади. Так, в піврічному звіті ДПУ УСРР за 1922 р. в розділі “Селянство і бандитизм” відзначалося: “Куркульство, яке до цього часу в радвладі вбачало свого найлютішого і непримиримого ворога з поворотом курсу внутрішньої політики починає відвертатися від політбандитизму, поступово виходить з сфери його впливу і перестає бути зброєю в руках бандитів... Але, якщо це явище значною мірою мало місце щодо куркульства Лівобережжя, то ні в якому випадку не можна того сказати про Правобережжя, де куркульство, перебуваючи під впливом петлюрівщини, з співчуттям ставиться до політбандитизму, підтримує останній і тим ускладнює і затягує боротьбу з ним”²⁵.

З метою позбавлення соціальної бази повстанського руху на Правобережній Україні, ліквідації численних загонів з ініціативи ДПУ СРСР було утворено Повноважне представництво ДПУ на Правобережній Україні під керівництвом Ю.Євдокимова²⁶. Наділений широкими правами цей надзвичайний орган став уособленням жорсткої репресивної політики радянської влади щодо селянства.

Аналітичні довідки, інформації місцевих органів ВУНК-ДПУ за 1921 - 1922 рр. зафіксували всезростаюче невдоволення українського селянства репресивними заходами радянської влади. Ситуація значною мірою обтяжувалась голодом, що охопив ряд регіонів України. Типовими в документах спецслужб за 1921-1922 рр., які концентрувалися в апаратах ВНК та ВУНК, стали повідомлення про заворушення в селах на ґрунті голоду, рішучий опір, побиття та вбивства членів продзагонів, працівників сільрад, комуністів, активістів комнезамів²⁷.

Наприклад, тривожні події розгорнулися в сс.Лісниче, Голдашівка, Михайлівка, Романівка, Якубівка Ольгопільського повіту. В лютому 1921 р. в документі наводилися витяги з рапорту уповноваженого дивізійного продовольчого комітету при 1 кавалерійському полку І.Пономарьова, в якому говорилося: надісланим в с.Лісниче агентам з 15-ма кавалеристами на сході з приводу видачі розверстки селяни чітко заявили, що вони розверстки не дадуть, вважають себе повсталими і запропонували агентам їхати доки живі і не повертатися назад, погрожуючи в іншому випадку смертю. Окремі селяни кричали: "Австрійці спалили у нас артилерією 400 будинків і то контрибуції не дали, так приїжджайте і ви, паліть ті 500 будинків, а розверстки ми не дамо"²⁸.

З розвідувального зведення підвідділу по боротьбі з бандитизмом Подільської надзвичайної комісії від 21 червня 1921 року довідуємося, що в Гніванському районі був здійснений напад на членів комнезаму. На одному вбитому з них був залишений напис: "Ось тобі розверстка"²⁹.

Інформаційно-аналітичні матеріали спецслужб засвідчують, що селянство з винятковою обережністю зустріло введення нової економічної політики. Більше того, на перших її етапах радянська влада поступово почала втрачати свого послідовного союзника на селі - найбільшє селянство.

Звільнене в період "військового комунізму" від продрозверстки, воно тепер разом з іншими прошарками селянства було змушене платити продподаток. В інформаційно-аналітичних

зведеннях спецслужб повідомлялось, що “найбідніше селянство, перебуваючи в тяжких економічних умовах, рухаючись недавно усіма силами і заходами назустріч радвладі у зв’язку з введенням новоєкономічної політики і проведенням її в життя, відійшло і стало більш байдужим і пасивним, а в деяких глухих кутках, настроєне куркульством, йде проти радвлади”³⁰.

На середину 20-х рр. ситуацію на селі вдалося дещо стабілізувати. Не останню роль зіграло в цьому усунення адміністративних перешкод для свободи торгівлі, розширення аренди землі, санкціонування і застосування найманої праці, підтримка різних форм кооперації, яка відповідала інтересам як заможного, так і найбіднішого селянства.

Однак, як з’ясувалося, період стабілізації виявився досить нетривалим. Вже в кінці 1925-1926 рр. з проголошенням курсу на індустріалізацію реально спостерігається зміна пріоритетів і в аграрній політиці. Останнє, перш за все, виявилось у все більшій державній підтримці колективних форм господарювання, суттєвому обмеженні приватного сектору, введенні нових форм оподаткування, накладання заборони на продаж ряду товарів, штучному протиставленні заможного і найбіднішого селянства. Можна погодитися з Г.Ф.Доброноженко, яка вищеозначені заходи розглядала як створення передумов для “великого перелому на селі”³¹.

Зміна курсу в аграрній політиці відразу позначилась на настроях селянства. Для підвищення ступеню інформативності і наочності, у періодичних спецзведеннях ДПУ про настрої населення, призначених для вищого політичного керівництва, з’являються таблиці, які в числовому вигляді дублювали друкований матеріал (див. таблицю 4.1)³².

Місцеві відділи ДПУ систематично інформували також окружні партійні комітети про ситуацію на селі. Так, Тульчинський окружний відділ ДПУ у своєму спецзведенні від 6 листопада 1928 р. “По об’єкту “Селянство” відзначав: “Наявність матеріалів по висвітленню куркульства за звітний період говорить за те, що куркульство і заможна частина селянства не лише не зменшила своєї активності, а навпаки - спостерігається зростання такої, що виражається у формі виступів з агітацією проти збільшення єдиного сільгосподатку як на зборах та загальних сходах, так і серед окремих груп селянства”³³. Характерно, що зазначений документ завершувався повідомленням, що всі селяни, які висловлювали невдоволення, взяті на оперативний облік з заведенням справи-формуляру³⁴.

Ситуація в українському селі вкрай загострилася з введенням з січня 1928 р. надзвичайних заходів в ході хлібозаготівельної кампанії. Протистояння держави і селянства набуло свого апогею в період суцільної колективізації, покликаної докорінно змінити соціальну психологію останнього, перетворивши його в клас, чия виробнича діяльність повністю б піддавалася регулюванню з боку держави.

Прискорена постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”, колективізація мала закінчитися в Україні у стислі терміни - восени 1931 року або навесні 1932 року. Цей процес відразу взяв шалений старт, тим більше, що листом від 24 лютого 1930 року ЦК КП(б)У вважав за можливе здійснити цю кампанію ще раніше - до осені 1930 року. Неабияку роль у цьому процесі повинні були відіграти органи ДПУ. Адже їм, центральним, окружними, районними партійними комітетами, було доручено під час масової колективізації розробити інструкцію про порядок складання списків розкуркулених, представити на розгляд трійки по ліквідації куркуля механізм виселення їх з місць постійного проживання та контрольні цифри сімей, які виселялися, і саме головне, здійснити цю, по суті, військову операцію по переселенню великих мас населення³⁵.

За контрольними цифрами ДПУ лише з Вінницького округу потрібно було розкуркулити та виселити 2959 сімей, з них за межі України - 1328³⁶.

Спираючись на цю розроблену ДПУ, інструкцію та контрольні цифри на кожний округ, район, сільраду, село, спускалася рознарядка на необхідну кількість розкуркулених. Документи свідчать, що середняків, які вийшли під час “відлиги” з колгоспів, примусили повернутися туди знову за допомогою розкуркулення.

Одночасно органи ДПУ інформували обласний партійний комітет та ЦК КП(б)У про хід розкуркулення, колективізації, реагування населення на ці переломні події на селі. З оперативного зведення №44 Козятинського дорожньо-транспортного відділу ДПУ: “...На сьогоднішній день ДТВ ОДПУ Козятин відмічає ряд невдоволень і розмов робітників і службовців антирадянського характеру з питань виселення куркулів, що це не одноденний захід, а це буде продовжуватися до того часу, поки не виселять більше половини чесних людей. Це видно з того, що в березні 1930 р. виселили голів сімей, а тепер виселяються члени їх сімей...”

Монтер СЦБ Голанський відзначав: “Сумна картина, як цей народ стогне, виглядають через люки діти. Хіба вони дойдуть? По дорозі позамерзають. Це тих виселяють, які у важку хвилину підтримували Червону Армію, в них було що взяти. Я так думав, що ліквідують куркуля як клас, заберуть все і зроблять з нього пролетаріат. А вони їх всіх в Сибір. Жорстоко виселяти в зиму, причому тут діти, де вони знайдуть своїх батьків або квартири, щоб перезимувати там на місці, де-небудь і позамерзають...”³⁷.

У інформаційно-аналітичних доповідних записках Вінницького обласного відділу ДПУ подаються зведені статистичні відомості проведення розкуркулення по районах області. Так, на червень 1932 року в Любарському районі нараховувалось 17160 господарств. З них куркульських господарств за даними райвиконкому - 1137. Було розкуркулено і розпродано у 1930 році 564 господарства, у 1931 р. - 284 господарств. У Чечельницькому та Немирівському районах розпродано по 700 господарств, у Тиврівському районі - 265, з них 50% бідняцько-середняцьких. У Літинському районі з 15172 господарств було розкуркулено 446, у Іллінецькому районі з 15282 господарств розпродано у 1931 році 126, за шість місяців 1932 року - 241, з них - 149 середняків. У Старокостянтинівському районі у 31 сільраді з 46 було розкуркулено 425 господарств, з них куркульських - 74, у Липовецькому районі з 20584 господарств було виявлено 194 сімей куркулів, але було розкуркулено всього 66 - інші втікли з села або вже засуджені. Натомість місцевою владою було розпродано 291 господарство повністю, 148 частково. Як бачимо, що під розкуркулення потрапила значна кількість середняцьких господарств. Такий же висновок зробив і заступник начальника Вінницького обласного відділу ДПУ Рахліс, підписуючи доповідну записку про ситуацію з розкуркуленням у Вінницькій області на адресу обкому партії³⁸.

Документи свідчать, що розкуркулювали буквально за все: за невиконання хлібозаготівель, несплату податків, штрафів. Весь цей процес супроводжувався жахливими беззаконними діями представників місцевої влади. Місцеві керівники намагалися за будь-яку ціну виправдати власне самоправство і всіляко замаскували дійсність. Селянину досить було елементарно висловити свій протест проти свавілля або в запалі виступити проти конкретного представника місцевої влади, як він зараховувався до антирадянських елементів.

Інформаційні повідомлення обласного відділу ДПУ змальовують яскраву картину беззаконня, яке чинилося на селі. Так, у квітні 1932 року секретар Вінницького обкому партії був проінформований, що цілий ряд сільрад Погребищанського району приймають на своїх пленумах та загальних зборах постанови про виселення за межі району або України осіб, які ведуть антирадянську агітацію. Свої постанови мотивують так: "Громадянин такий-то веде шалену агітацію проти засівної кампанії, чим веде розкладницьку роботу. Тому просити вислати його за межі району чи України". Такі постанови надсилають до райвиконкому з проханням про затвердження. Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ В.Левецкий писав, що подібні постанови лише шкодять загальній справі: "...Коли ставиться питання відкрито на пленумі сільради або на загальних зборах, то особи, стосовно яких виносилися постанови, дізнаючись про це і боючись цих репресій, не чекають поки їх виселять, а просто тікають з села. Цим створюється поповнення рядів антирадянського елемента. На осіб, про виселення яких просять сільради, в більшості випадків компрометуючих матеріалів немає. Вважаємо за необхідне дати розпорядження Погребищанським райпарткому і райвиконкому, щоб вони заборонили сільрадам таким чином піднімати питання про виселення громадян"³⁹. Отже В.Левецкий не був противником виселення селян - він виступив лише проти такого гласного порядку його здійснення.

Обласні відділи ДПУ постійно інформували партійне керівництво областей про всі зловживання представників влади на місцях, часто з своїми рекомендаціями щодо подальших дій стосовно того чи іншого керівника. Так, типовою є інформація по с.Слободище Бердичівського району: "...Бригада, яка знаходилася в селі під керівництвом уповноваженого районного партійного комітету Купермана займалася систематичними обшуками і вилученнями хліба у всіх без виключення контрактантів. Куперман, замість політмасової роботи, залякував селян арештами, відправкою їх в БУПР і іншими репресіями"⁴⁰.

Відчувши на собі недоїдання 1931 року, селяни почали чинити опір такій аграрній політиці партії. Тема опору майже не висвітлена в історичній літературі. Між тим, про бунтування і протести селян під час суцільної колективізації йдеться майже в кожному архівному документі. Становлять інтерес поведінка, позиція, дії офіційних осіб та установ, селян у цей страхітливий

час, коли навіть за одне необережне або сміливе слово саджали за ґрати, не кажучи вже про невиконання тих чи інших завдань.

Зміну настроїв селян відразу зафіксувало у своїх спецзведеннях Державне політичне управління. У липневому 1932 року зведенні заступник начальника Вінницького обласного відділу ДПУ Рахліс інформував, що у Любарському районі в с.Гордієвка на загальних зборах колгоспників при обговоренні плану збирання врожаю група жінок висловила: “У цьому році жінки будуть добиватися того аби не залишитися голодними. Хліба не дамо вивозити до тих пір, поки нас не забезпечать, як потрібно. Всіх тих, що будуть приїжджати у село по хлібозаготівлю, будемо організовуватися і виганяти з села, вони нашим життям не зацікавлені, бо під час голодівки ніхто не звертав на нас уваги.”

Селяни, які мали антиколгоспні настрої, підпадали під розряд куркулів і підлягали арешту. Так, “...куркулі Стасюк та Паламарчук систематично ведуть агітацію серед селян про розвал колгоспів, розповсюджуючи плітки про те, що якщо хто до 25 липня не вийде з колгоспу, то в подальшому вони не будуть мати цього права. В результаті почали надходити в колгоспи заяви про вихід.

В Чуднівському районі в с.Рачках заможні середняки-індивідуальники Шатило і Рудик, повернувшись з Москви, куди їздили за хлібом, поширювали провокаційні плітки, що колгоспи будуть розпущені.

В с.Бабушки дружини розкуркулених Манило і Кучерявих прийшли в сільраду з вимогою повернути їх землі і все майно, мотивуючи тим, що в інших селах це вже зробили”.

Звичайно, такі “контрреволюційні дії” викликали репресії влади: Стасюк і Паламарчук були заарештовані, а по Чуднівському району розпочалася агентурна розробка⁴¹.

Одночасно з антиколгоспними настроями інформаційні повідомлення ДПУ зафіксували “...різке зростання релігійності населення. В Тепликському районі відвідання церкви у 1932 році значно зросло. В церкву приходили колгоспники, члени комуни, робітники цукрового заводу, комсомольці. В селі Соболівка за час посту на сповіді було до 7-8 тисяч чоловік. Священик давав загальні сповіді групам народу в декілька черг. У “вербну неділю” було нарізано 7000 лоз, але їх не вистачило для всіх віруючих. Такого релігійного підйому не було в мирний час... В с.Червона Гребля Чечельницького району в

перший день паски був значний наплив віруючих, причому відвідання церкви збільшилось за рахунок осіб, які вже довгий час не були в ній...”⁴².

Як відмічали інформаційні зведення, основною формою протесту став вихід селян з колгоспу, який мотивувався продовольчою незабезпеченістю. “...В селі Глинському Калинівського району подано 45 заяв про вихід з колгоспу з вимогою виділення землі і повернення усупільненого інвентаря. На скликаних з цього приводу зборах виступали жінки з вимогою видачі хліба на руки, закриття їдальні і ясел. При перевірці були виявлені ініціатори - 2 куркулі, які були заарештовані. В селі Слобода Шликовецька Могилів-Подільського району 250 колгоспників відмовилися виходити на роботу через різке погіршення громадського харчування”.

Винуватцями цих подій, за словами працівників секретно-політичного відділу обласного ДПУ, були куркулі та місцеві колгоспні керівники, які не змогли забезпечити хлібом селян (адже хліб був зданий у хлібозаготівлю 1931 року. - Авт.)⁴³.

Іноді доведені до відчаю селяни застосовували сільськогосподарські знаряддя, як зброю проти представників влади. В с.Колки Чуднівського району колгоспник Горобець самочинно забрав з колгоспу своїх коней та усупільнений інвентар. Чекаючи приходу властей, він організував групу одноосібників, з якими хотів чинити опір. При появі голів сільради та колгоспу Горобець зустрів їх з сокирою в руках⁴⁴.

В боротьбі за виживання селяни згуртовувалися і розпочинали грабувати склади зі збіжжям, а іноді і населення. У квітневому звіті 1932 року обласного відділу ДПУ повідомлялося, що у Любарському районі “...зафіксовані факти діяльності організованих угруповань, втікачів з висланя, які підтримують зв'язок з місцевими куркулями і готують збройні пограбування на місцях зберігання зерна і окремих громадян. Таке мало місце в с.Борушківці, де був напад на млин, але вони були відігнані сторожами. В с.Березки пограбували середняка, помічені випадки нападу на приїжджаючих громадян”. Враховуючи настрої населення та прикордонність області, начальник Вінницького обласного відділу ДПУ В.Левецький рекомендував вжити невідкладних заходів щодо реального завезення хліба в райони області⁴⁵.

Розлючені селяни вдавалися і до прямого фізичного знищення представників влади. У Дзержинському районі у травні 1932 року троє селян спіймали під час проведення кампанії

по сівбі та м'ясозаготівлі голову сільради члена партії Каленчука, уповноваженого РПК кандидата в члени партії Пленнікова та сільвиконавця. Перших двох одразу розстріляли, а сільвиконавця побили і наказали "з комуністами більше не ходити"⁴⁶.

В липні 1932 р. Вінницьке обласне управління ДПУ надало інформацію, що всі заходи уряду та партії стосовно села проходять у напруженому стані. Начальник обласного відділу ДПУ В.Левецкий звинувачував у цьому в першу чергу місцевих керівників за їх викривлення генеральної лінії під час проведення колективізації, розкуркулення, хлібозаготівель тощо.

За словами Левецкого, 1932 рік характеризувався значним ростом антирадянських настроїв серед населення. Ці настрої проявлялися не тільки у вигляді поширення чуток, але часто переростали у відкриту форму протидії владі. Основні політичні лозунги контрреволюціонерів, - вказував він: "Радянська влада без комуністів та колективізації. Самовизначення України і відновлення демократичного управління УНР". Для підтвердження цієї тези він наводив ряд прикладів по ліквідації цілого ряду контрреволюційних організацій у районах області. Так, у квітні 1932 року була ліквідована повстанська організація під назвою "Інтернаціональне трудове братство". Вона - за словами начальника обласного відділу ДПУ - проводила підготовку до широкого повстання з метою повалення радянської влади і відновлення влади УНР. В ніч з 23 на 24 повсталі обеззброїли активістів, розігнали сільради, замість них обрали сільські народні управи. Левецкий повідомляв, що в організацію було втягнуто на момент виступу декілька сот чоловік з сіл Плисківського, Липовецького, Іллінецького та інших районів⁴⁷.

В інформаційно-аналітичних матеріалах знаходимо чимало важливих свідчень про релігійне життя 20-30-х років, настрої духовенства і віруючих, міжконфесійні конфлікти того часу, діяльність колишніх спецслужб по обмеженню впливу релігійних конфесій на місцеве населення. Зокрема, в доповідях, інформаціях, довідках контррозвідального відділу Подільського губерньського відділу ДПУ детально висвітлювався загальний стан релігійних конфесій, акцентувалася увага на внутрішніх глибинних процесах, які проходили в їх середовищі.

Так, 3 березня 1925 року начальник Подільського губерньського відділу ДПУ Іванов та начальник контррозвідки

Подільського губвідділу ДПУ в своїй “Короткій доповіді...” по лінії КРВ інформували секретаря Подільського губкому КП(б)У Маркітана про досить сильні позиції в регіоні старого православного духовенства, зорієнтованого на патріарха Тихона. Причому визнавалося, що ніякі заходи “...протидії тихонівцям з боку обновленської церкви, УАПЦ, позбавлення їх 5 найбільших храмів у Проскуріві, Кам’янці, Гайсині та в інших населених пунктах, арешти священнослужителів значно не похитнуло цих позицій”⁴⁸.

З іншої доповіді по лінії КРВ довідуємося також про поступове зростання авторитету УАПЦ, єпископату якої весною 1925 р. готувалися до свого губернського з’їзду, згуртовували біля себе районних благочинних, шукали можливість матеріально підтримати своїх священників. За підрахунками органів ДПУ в Подільській губернії на початок 1925 р. нараховувалось 203 парафії, з них у Вінницькому окрузі 67, Гайсинському - 44, Кам’янецькому - 33, Могилів-Подільському - 23, Тульчинському - 22, Проскурівському - 14. Повідомляючи про кількість парафій УАПЦ, контррозвідка губвідділу ДПУ висловлювала занепокоєння широкою проповідницькою діяльністю єпископів Каравиневича, Борецького та інших⁴⁹.

Наведені матеріали дають підставу для твердження про те, що виходячи з настанов вищого та місцевого політичного керівництва, органи ДПУ в своїх зведеннях, доповідях, інформаціях, звітах всіляко прагнули подати якомога повну картину релігійного життя регіонів, визначити в ньому позиції і вплив кожної з конфесій.

Водночас, згаданий корпус документів дозволяє простежити конкретну роль органів ДПУ по розкладенню релігійних конфесій, штучному розпалюванні міжконфесійних конфліктів, компрометації окремих священників. Йшлося, наприклад, про підтримку з боку органів ДПУ обновленської церкви як своєрідної протидії православним парафіям “тихонівського спрямування”.

Інформуючи Подільський губком КП(б)У, губвідділ ДПУ УСРР повідомляв, що ним “...були вжиті заходи по відновленню діяльності обновленства.

Так, наприклад, по Вінницькому округу була збуджена ініціатива серед благочинних про скликання благочинченських зборів для порушення клопотання про дозвіл окружного з’їзду духовенства і мирян, оскільки за участю окружного управління це зробити було неможливо. Завдяки цьому, благочинні

розворушилися і прагнуть днями організувати нараду з вищезазначеною метою. Крім того, розпочалася активна підготовча робота до з'їзду. Який буде вироблений порядок денний - поки невідомо, але питання про вибори ОЦУ [окружного церковного управління] буде поставлено. Причому, сподіваємося, що цей з'їзд можна буде провести у Вінницькому Преображенському соборі. Також підготовча робота до окружних з'їздів розпочата в Гайсинському і Тульчинському округах"⁵⁰.

Наведений нами витяг з документів наочно показує, що парафіями обновленської церкви Подільської губернії керував не архієпископ Лоллій, а органи ДПУ, які ініціювали проведення з'їздів, інструктували благочинних, штучно насаджували парафії в округах. Наприклад, за короткий період кількість парафій в Кам'янецькому окрузі зросла до 163-х, в Могилівському - 138, Вінницькому - 110, Тульчинському - 104, Проскурівському - 23. Якщо врахувати, що начальник Подільського губвідділу ДПУ Іванов та начальник контррозвідального відділу Галицький у своїй доповіді від 31 січня 1925 р. "Про синодальне духовенство на Поділлі" відверто визнавали, що "...робота по обновленству остаточно припинилася"⁵¹, то можна зрозуміти, яким чином досягалося таке зростання, в порівнянні з іншими конфесіями, кількості православних парафій обновленського напрямку.

Аналогічну політику органи ДПУ проводили щодо розкольницьких течій в УАПЦ, зокрема, очолюваного єпископом Погорілко Братського об'єднання парафій УАПЦ, в якому вбачали важливий засіб обмеження впливу Української автокефальної православної церкви. Разом з тим, невизначеність позицій самого єпископа Погорілко, його загравання з різними православними релігійними конфесіями, обумовили обережне ставлення до нього органів ДПУ. В першу чергу це позначалось на кількості парафій БОПУПАЦ, яких на Поділлі налічувалось лише 43 (в Могилів-Подільському окрузі - 31, Проскурівському - 9, Вінницькому - 3). Прагнучи повернути ієрарха БОПУПАЦ на шлях істинний, Подільський губвідділ ДПУ обережно запитував своє керівництво у Києві "...чи варто підійти до єпископа Погорілка з таким розрахунком, щоб його завербувати на бік обновленства"⁵².

Керуючись настановами вищого політичного керівництва, зокрема, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 25 лютого 1926 року⁵³ органи ДПУ активно проводили роботу по розкладенню римо-католицьких парафій, здійснювали заходи по

відверненню віруючих від їх духовного центру у Польщі. Завдяки їх зусиллям, на 1925 рік в губернії з традиційно високим числом проживаючого католицького населення, залишилося лише 93 костьоли та 63 ксьондзи⁵⁴.

Звітуючись про свою діяльність в даному напрямку за січень 1925 р. Подільський губвідділ зазначав: “Робота за звітний період велася під кутом створення “опозиції” і проведення резолюції за листом ксьондза Федуківича на основі нашої спеціальної директиви, розісланої периферійним органам. З першого питання маються в деяких округах більш-менш задовільні результати. З другого - результати виражаються в тому, що в 2-х парафіях Вінницького округу вже проведена наша резолюція. Одночасно велася в цьому підготовча робота і в інших округах, причому слід вважати, що такі ж резолюції будуть проведені в Кам’янецькому і Проскурівських округах та, можливо, в інших”⁵⁵.

Викладені у документі лінії “розкладення римо-католицьких парафій” потребують свого пояснення. Співставляючи постанови вищого та місцевого політичного керівництва, не важко здогадатися, що створення опозиції це не що інше як спроба органів ДПУ різноманітними засобами скомпрометувати римо-католицьке духовенство, протиставивши його парафіянам. Що ж стосується листа ксьондза Федуківича, то в ньому з позиції радянської влади ставилося питання створення духовного центру римо-католиків, повністю відірваного від Ватикану та зарубіжних країн з традиційно католицьким віросповіданням.

Провести в життя подібні настанови в сильній своєю організацією римо-католицькій церкві було зовсім нелегко. Так, незважаючи на будь-яку компрометацію, парафіяни продовжували довіряти своїм пастирям. А лист Федуківича, як визнавав губвідділ ДПУ, значне число римо-католицьких священників і віруючих вважало фальшивкою, спеціально виготовленою для внесення розбрату в церковні справи. І все ж, не гребуючи ніякими засобами, вони поступово домагалися свого.

Наприклад, упіймавши на аморальних вчинках ксьондза Долінга-Келюса, вони заставили його провести резолюцію на підтримку листа Федуківича в Куманівецькій та Хмільницькій парафії⁵⁶.

Важко сказати, які причини змусили іншого ксьондза Мановського піти на компроміс, але і він згодився підтримати звернення ксьондза Федуківича, написавши відповідного

листа папському нунцію у Варшаві. Останній, до речі, розглядався губернською антирелігійною комісією із невеликими поправками був повністю схвалений⁵⁷.

Було б невірним перебільшувати число римо-католицьких священників, що стали на шлях конформізму. Переважна їх більшість твердо дотримувалась церковних догматів і намагалася протистояти грубому втручанням владних структур в справи парафій. Здебільшого це призводило до масових арештів серед духовенства і віруючих.

Доцільно відзначити, що форми і методи діяльності органів ДПУ-НКВС по розкладенню римо-католицьких общин залишалися незмінними і в першій половині 30-х рр. З доповідної записки начальника Могилів-Подільського окривідділу ДПУ і прикордонного загону Чирського секретарю окружного комітету партії Карпову від 13 січня 1930 р. довідуємося, що в арсеналі чекістів залишалися такі “випробувані” засоби як арешти ксьондзів, спонукання останніх до виїзду за кордон, залякування місцевого населення. Водночас, інформаційні зведення органів ДПУ у зазначений період чітко зафіксували спроби римо-католицького духовенства демократизувати релігійне життя своїх парафій. Так, при ряді костьолів в першій половині 30-х років створюються цілком світські драматичні, хорові, образотворчі гуртки, які об’єднували навколо себе не лише польську, але й українську молодь.

Реакція на подібні ініціативи ксьондзів не забарилася. Вже згадуваний Чирський повідомляв місцевий окружком та своє керівництво у Києві про те, що “...вжитими нами оперативними заходами більшість з цих гуртків були розкладені, а деякі з активних учасників і керівників їх заарештовані і адмінвислані”⁵⁸.

Якщо в першій половині 30-х років органами ДПУ ще практикувався диференційований підхід до римо-католицького духовенства, застосовувалися такі превентивні заходи як вислання за межі СРСР, адмінвиселення в межах країни, то в другій половині 30-х років в ході масових каральних операцій здійснювалось, без перебільшення, їх фізичне знищення. Так, на початку 1936 р. було заарештовано і засуджено 10 з 12 ксьондзів, які здійснювали служіння на теренах Вінницької області. Останні, нібито, “...під виглядом релігійної діяльності проводили глибоко націоналістичну і шпигунську роботу, залучали до цього контрреволюційний, фанатичний релігійний актив...”.

Після проведеної чекістської операції на території області залишилося лише 2, прикуті до ліжка, розбиті паралічем ксьондзи: Бердицький у Кам'янці-Подільському та Котик у Ярмолинецькому районі. “Згадані священики, - повідомляло, очевидно, не без прихованої іронії Вінницьке обласне управління НКВС, - ніякої контрреволюційної роботи не ведуть”⁵⁹.

В жорна політичних репресій в другій половині 30-х років потрапили не лише діючі католицькі священики, а й ті, що давно відійшли на покій і не мали ніякого зв'язку з своїми парафіями. В державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, архіві УСБУ в Хмельницькій області нами виявлені кілька групових справ на римо-католицьких священиків, вік яких вже давно перейшов межу 70 років.

Інформаційно-аналітичні матеріали органів ДПУ, характеризуючи релігійні процеси на Поділлі, звернули увагу на таке непересічне явище, як різке зростання на початку 20-х років громад евангельських християн, які до 1-ої світової війни в регіоні були практично відсутні.

Подібний феномен пояснювався поверненням в Україну значного числа осіб, які під час 1-ої світової війни перебували у полоні в країнах, де евангельські християни мали помітний вплив на населення. Ряд селян вступали в громади з метою забезпечення своїх економічних інтересів. “Цікаво відзначити, - говорилося в аналітичній доповіді Подільського губвідділу ДПУ, - що деякі секти об'єднуються в сільськогосподарські колективи, які під керівництвом діяльних керівників-фанатиків стоять досить високо в господарському відношенні і служать принадою для селянства”⁶⁰.

В 20-х - першій половині 30-х рр. вищезначеним громадам вдавалося уникати жорсткого тиску спецслужб, оскільки, як повідомляв в жовтні 1927 р. начальник Могилів-Подільського окружного відділу і 24 прикордонного загону ДПУ Зайцев “...на всілякі політичні події сектанські маси майже ніяк не реагують і ставлення таких до радянської влади, в більшості своїй, лояльне. У військовому питанні всі секти визнають військову службу нарівні з усіма громадянами СРСР і випадків відмови при призові не було. До можливості війни секти ставляться негативно”⁶¹.

Характеризуючи релігійну ситуацію в регіоні в своїх інформаційно-аналітичних матеріалах, висвітлюючи власну роль в активізації тих чи інших процесів, органи ДПУ нерідко відображали реакцію на них з боку місцевого населення, настрої окремих груп віруючих.

Наприклад, повідомляючи про арешти та компрометацію римо-католицьких священників Подільський губернський відділ ДПУ у своїх інформаційно-аналітичних зведеннях за 1925 р. зазначав: “Арешти ксьондзів і піднята проти них в пресі кампанія викривального характеру не залишилися без наслідків в негативному для нас значенні.

Так, наприклад, відчувається деяка припіднятність релігійного духу, особливо на селі. Відзначено навіть кілька випадків виходу католиків з комнезаму на ґрунті прихильності до релігії. А про загальні настрої, зокрема міські, говорити не доводиться. Тут сильніше, ніж раніше, розповсюджуються різноманітні чутки, а загалом відзначається велике невдоволення радянською владою”⁶².

В іншу доповідь - “Про політичні настрої духовенства” Кам’янець-Подільського окружного відділу НКВС УСРР від 29 червня 1935 р. увійшло твердження парафіяльного священника с.Нагоряни та колишнього голови Кам’янець-Подільського єпархіального управління Мелентія, які відзначали: “В єпархії повний розвал і паніка, духовенство висилається, дають путівки виїхати за 100 верст від прикордонної смуги, паспорти відбирають, вже біля 20 священників вислано”⁶³.

Підсумовуючи наведений фактичний матеріал, можна твердити:

- інформаційно-аналітичні матеріали радянських спецслужб можна по праву вважати одним з найбільш цінних історичних джерел, в яких міститься докладна інформація про основні процеси, що відбувалися в українському суспільстві в 20-30-х рр., розкриваються настрої самих різноманітних прошарків населення, аналізується комплекс пріоритетних питань у сфері національної політики, релігійного життя тощо;

- на формуванні інформаційно-аналітичних матеріалів реально позначився період їх підготовки. Порівнюючи інформаційно-аналітичні документи органів ДПУ 20-х - початку 30-х років та органів НКВС в другій половині 30-х рр., не можна не помітити суттєвої відмінності. Якщо в першому випадку органи ДПУ ще прагнули відстежувати негативну реакцію населення на заходи радянської влади, шукали шляхи їх подолання, то в другому - довідки, інформації, зведення подавалися під кутом загального схвалення політики ВКП(б) та радянського уряду з висвітленням часткових проявів антирадянських контрреволюційних настроїв;

- подальше зберігання інформаційно-аналітичних матеріалів

в Державному архіві СБУ та його обласних управлінь значно ускладнює можливість їх використання та введення в науковий обіг.

4.2. Архівно-слідчі справи: класифікація, аналіз та шляхи використання

Аналіз архівно-слідчих справ, інших матеріалів, пов'язаних з їх формуванням в фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Служби безпеки України, державних архівів Вінницької, Закарпатської, Запорізької, Одеської, Хмельницької областей, архівів управлінь СБУ у Вінницькій, Хмельницькій, Дніпропетровській, Одеській, Запорізькій, Івано-Франківській, Закарпатській областях дозволяє зробити певну класифікацію зазначеного документального масиву. Зокрема, на нашу думку, архівно-слідчі справи доцільно класифікувати за такими основними ознаками: за часом порушення кримінальної справи (1918 - початок 20-х рр.; середина 20-х - перша половина 30-х рр.; друга половина 30-х рр.); кількістю притягнутих у справі осіб; соціальним станом засуджених; національним складом засуджених; політичним забарвленням кримінальної справи; характером інкримінованого злочину; порядком розгляду справи (судовим чи позасудовим).

Винятково важливим для дослідників, що працюють з архівно-слідчими справами, є чітке і безперечне визначення в часі їх порушення, оскільки останній реально впливав на формування підходів до оформлення кримінальних справ, достовірність викладених в них біографічних відомостей, притягнутих до відповідальності осіб, виявлення складу злочину, формулювання звинувачення тощо. Порівнюючи архівно-слідчі справи 1918 - початку 20-х рр., середини 20-х - першої половини 30-х рр., другої половини 30-х рр., можна помітити істотну різницю, яка пояснювалась політичною ситуацією в країні, наявною нормативною і законодавчою базою, домінуючими в суспільстві моральними принципами. Так, виключна складність виникає в процесі опрацювання архівно-слідчих справ, порушених органами Всеукраїнської надзвичайної комісії в кінці 1918 - на початку 20-х рр. Незначний відсоток архівно-слідчих справ цього періоду аж ніяк не засвідчує масштаби репресій в процесі здійснення сумнозвісного "червоного терору". Швидше за все він повністю переконує в тогочасній зневазі до людського життя, яке виявилось навіть у ігноруванні органами ВУНК системи документування власних рішень.

Доцільно відзначити, що в цілому разі випадків в зазначений період кримінальні справи взагалі не заводилися, а покарання громадян здійснювалося колегією ВУНК або її місцевих органів на основі загальних доповідей оперативних працівників.

Залишені на призволяще при наступі денікінських військ і передані на Захід протоколи засідань колегії ВУНК за особистим підписом М.Лаціса зберегли яскраві приклади оформлення таких рішень:

СЛУХАЛИ:

...2. Про колишнього професора університету Армашевського, який обвинувачується у контрреволюції. **ПОСТАНОВИЛИ:**

...2. Підлягає вищій мірі покарання”⁶⁴. Інститут заручництва, офіційно введений восени 1918 р. і без того спростив процедуру оформлення репресивних заходів. В окремих протоколах губернських органів надзвичайних комісій нерідко спостерігається відсутність таких відомостей на засуджених як ім’я, по батькові, рік народження, предмет занять. Досить розпливчато визначався соціальний стан заарештованих - “контрреволюційний елемент”, “буржуазний елемент” тощо. Нерідко частково відновити списки загиблих можна лише за допомогою інформаційних повідомлень. Сергій Мельгунов наводить у своїй праці “Красный террор в России” з цього приводу таке свідчення емігрантської преси: “На практиці це проходить завжди при подібних випадках: відступають радянські війська з Вінниці і Кам’янець-Подільська - в харківських “Известиях Украинского И.К.” публікуються списки розстріляних заручників - їх 217 чоловік, серед них селяни, 13 народних вчителів, лікарі, інженери, рабин, поміщики, офіцери. Кого тільки немає? Також діють і наступаючі війська. На другий день після взяття більшовиками Кам’янець-Подільського розстріляно було 80 українців, взято 164 заручники, які відправлені у глиб країни”⁶⁵.

Навіть оформлені кримінальні справи містили в собі не набагато більше відомостей. Нерідко корпус наявних в ній документів обмежувався “Анкетною заарештованих і затриманих з зарахуванням за НК”, одним-двома протоколами допитів, вироком, а також кількома документами особистого характеру, які мали свідчити про контрреволюційну діяльність останнього. Яскравим прикладом цього може служити кримінальна справа, порушена Кременецькою повітовою надзвичайною комісією проти колишнього полковника царської армії 63-річного

К.І.Кукеля та студента Я.Г.Єсиповича. Наявні в їх справі документи навіть не дають можливості належним чином з'ясувати конкретні причини арешту, не кажучи про обставини, які йому передували і його супроводжували⁶⁶.

Набагато гіршим було становище з порушенням і веденням кримінальних справ тимчасовими надзвичайними органами спеціально створеними на місцях у зв'язку з проведенням конкретних каральних акцій, пов'язаних з вилученням продовольства, зброї, церковних цінностей, боротьбою з бандитизмом тощо. Останнє не могло не викликати занепокоєння навіть у керівництва Народного комісаріату юстиції УСРР, яке не так вже часто втручався у справи органів ВУНК-ДПУ. Так, працівник цього комісаріату Буздалін у своїй доповідній записці від 25 вересня 1923 р., направлений до ЦК, ЦКК РКП(б), ЦК КП(б)У, особисто на ім'я Й.Сталіна, з глибокою тривогою відзначав: "В кінці 1922 р. були створені [Подільським - Авт.] губвідділом ДПУ опертрійки по вилученню зброї, як видно із справ, вони організовувалися з правами репресій - розстрілів. Всіх трійок було 6: Кам'янецька, Ново-Ушицька, Летичівська, Літинська, Проскурівська, Жмеринська. 7-а - губнадзвичтрійка стояла на ст.Комарівці та с.Волковинці. Головою був політично обмежений член партії Констадогло. Означеними трійками ніхто не керував, ні військова нарада Поділля, ні губвідділ ДПУ... Сам метод роботи полягав у розвертці зброї по селах, за його ж недоставку бралися заручники, які і розстрілювалися при невиконанні розвертки. Приклад, наведемо з взятих навмання 2-х справ з купи, звалених у безпорядку в ДПУ. Одна з них - №161 - показує наскільки спрощений був у трійках процес засудження і розстрілів: у цій справі розстріляно 3-х осіб, в тому числі неписьменна вдова 60-ти років... У списках розстріляних є жінки, розстрілювалися 17-річні дівчата і, за свідченням працівників ДПУ, був випадок, коли розстріляно 90-річного діда. За списками, далеко неповними, число розстріляних - 580 чол., а за неофіційними <відомостями> більше, ніж тисячу чоловік⁶⁷. З'ясувавши реальний стан справ на місцях, і, в першу чергу, на Поділлі, працівник комісаріату юстиції Буздалін наполягав на особистій зустрічі з секретарем ЦК КП(б)У Лебедем, рекомендував проведення аналогічних поглиблених перевірок в інших регіонах України⁶⁸.

Реформа органів ВНК-ВУНК, проведена на початку 1922 р., створення Державного політичного управління, певні кроки по

удосконаленню чинного законодавства, зміцненню централізації в діяльності правоохоронних органів, спецслужб дещо позначились на характері, масштабах і спрямуванні політичних репресій. На практиці це не означало відмови від жорстких репресивних заходів. Просто на даному етапі вони набували більш цивілізованих, прийнятних для мирного часу форм.

Звертаючись до архівно-слідчих справ середини 20-х - першої половини 30-х рр. можна помітити, що в переважній більшості процесуальних документів спостерігається прагнення слідчого та судового апаратів хоча б зовні дотриматися існуючих правових норм.

Останнє стосується обґрунтування мотивів арешту, дотримання термінів слідства або ж офіційного його продовження відповідно до встановленого порядку, оформлення протоколів допитів, очних ставок, звинувачувальних висновків тощо. Особливо це стосується кримінальних справ, які готувалися для проведення відкритих судових процесів. Наприклад, у сумнозвісній справі "Київського центру дій", порушеній органами ДПУ УСРР влітку 1923 р., були скрупульозно зібрані матеріали про діяльність російської та української еміграції за кордоном, доведені, хоча і хиткі, але безперечні зв'язки з нею окремих представників київської інтелігенції.

Згадуючи про цей процес, дружина академіка М.П.Василенка - відомий український історик Н.Д.Полонська-Василенко відзначає, що в ході його підготовки і проведення владні структури перед обличчям цивілізованого світу ще намагалися зберігати певну толерантність у ставленні до заарештованих, прилюдно демонстрували належний прокурорський нагляд можливості адвокатури, не заперечували проти необхідної моральної і матеріальної підтримки з боку рідних.

Винятково скрупульозно готувався показовий судовий процес у справі "Спілки визволення України". Механізм її підготовки яскраво розкрили на численних документах у своїй праці В.Пристайко та Ю.Шаповал. Ознайомившись з ними, можна переконатися як головні диригенти "Опери СВУ" - начальник СВ ДПУ УСРР В.Горожанін та начальник 2-го відділення Б.Козельський під особистим керівництвом В.Балицького, використавши серйозне невдоволення в широких колах української інтелігенції, висловлювання, щоденники, приватне листування, оперативні матеріали створили зовні переконливий кримінальний справу щодо розгалуженої контрреволюційної

організації⁶⁹. Останнє дало підставу ряду дослідників навіть твердити, що “Спілка визволення України”, у справі якої було заарештовано близько 5 тис. осіб, була справжньою реалією життя республіки 20-х років⁷⁰.

Справжні біографічні епізоди, свідчення про контакти з зарубіжними вченими, певні факти професійної діяльності з відповідними політичними і правовими оцінками, зміщеними акцентами лягли в основу таких резонансних справ як “Весна”, “Українська військова організація”, “Український національний центр”. Наприклад, у справі академіка Яворського, притягнутого у зв’язку з “УНЦ”, обігрувалось його навчання на юридичному факультеті Львівського університету, участь в українському національному громадському русі Східної Галичини, служба в Українській Галицькій Армії⁷¹.

Зовні доказовими виглядають також численні справи, порушені з ініціативи вищого політичного керівництва країни у другій половині 20-х - першій половині 30-х років у контексті боротьби з шкідництвом. Серед них- “Шахтинська”, “Донвугілля”⁷², численні справи стосовно українських залізниць, паровозоремонтних заводів, суднобудівних підприємств у Миколаєві та багатьох інших⁷³. Наявні в них численні акти експертиз, висновки провідних фахівців, на перший погляд, повністю “доводили” провину заарештованих, оскільки спиралися на об’єктивні показники зниження продуктивності праці, конкретні факти зривів виробничих графіків, аварій, випуску неякісної продукції. Зміщуючи таким чином акценти, тогочасне слідство вбачало основні причини негативних явищ не в зношенні виробничих фондів, а у “шкідницьких діях” старої технічної інтелігенції.

Намагаючись підкріпити місцеві управління додатковим корпусом доказів, спрямувати слідство за відповідними сюжетними лініями, керівництво ДПУ УСРР в другій половині 20-х - першій половині 30-х рр. запровадило практику обміну звинувачувальними висновками у порушених кримінальних справах. Так, у листопаді 1932 р. у місцеві відділи ДПУ був розісланий звинувачувальний висновок у справі есерівської контрреволюційної організації (агентурна розробка “Кияни”), яка нібито тримала під своїм впливом частину Поділля і мала відгалуження на території Київської, Харківської, Дніпропетровської областей та м.Краснодарі⁷⁴.

На місця також розсилалися звинувачувальні висновки у справах “Української демократичної народної партії”⁷⁵,

“Контрреволюційної шпигунсько-диверсійної організації на Миколаївських суднобудівних заводах ім.Марті та ім.61-го комунара”⁷⁶, “Контрреволюційної шкідницько-диверсійної і шпигунської організації на Харківському електромеханічному заводі”⁷⁷, “Контрреволюційної повстанської організації на території колишнього Роменського та Прилуцького округів”⁷⁸, контрреволюційну повстанську організацію “Сигнал”⁷⁹ та багато інших. Наведені в них імена притягнутих до кримінальної відповідальності громадян, їх свідчення про зв’язки з окремими регіонами мали служити своєрідними відправними точками для слідчих апаратів органів ДПУ округів (областей) в плані організації та проведення слідчих дій, підготовки відповідних процесуальних документів, які мали виглядати більш-менш правдоподібно.

У середині 20-х - першій половині 30-х років близько 30-40% архівно-слідчих справ (залежно від регіонів) не відзначалося вищенаведеною докладністю. Йдеться про кримінальні справи репресованих, в першу чергу, про членів колишніх політичних партій - РСДРП, УКП, УПСР, ЕКП та інших, які готувалися до розгляду у позасудовому порядку Особливою нарадою при Колегії ОДПУ СРСР судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР. Як правило, всі процесуальні матеріали в них ґрунтувалися на констатації колишньої політичної діяльності звинувачених, не підкріплювалися конкретними прикладами поточного періоду. Останнє відкривало широкі можливості для свавілля з боку колишніх спецслужб.

Подібні негативні тенденції найбільш яскраво простежуються у архівно-слідчих справах наступного періоду - другій половині 30-х років, коли політичні репресії громадян набули найбільш масового характеру. На спрощеність ведення справ націлювала, зокрема, прийнята після вбивства С.М.Кірова за ініціативою Й.В.Сталіна постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р., яка зобов’язувала слідство вести справи у підготовці і здійсненні терористичних актів прискореним порядком, судовим органам не приймати до розгляду клопотання про помилування, а НКВС - приводити виконання вироків до вищої міри покарання негайно. Практично зазначеним документом поновлювалась “надзвичайщина”, обмежена листопадним 1934 р. пленумом ЦК ВКП(б).

Істотна спрощеність проведення слідства обумовила зростання в другій половині 30-х років відсотку кримінальних

справ, розглянутих у позасудовому порядку. До лютого 1939 р. в СРСР таким чином лише до ув'язнення, вислання та заслання було засуджено 2 млн. 100 тис. громадян⁸⁰. Останній показник не наводить загальної кількості засуджених до смертної кари. Однак, як свідчить начальник УНКВС Каменець-Подільської області Михайлов, лише в ній на 27 січня 1939 р. в позасудовому порядку було засуджено до смертної кари 12657 громадян⁸¹.

Одночасно з цим, в порівнянні з попередніми роками, суттєво збільшувалась кількість групових кримінальних справ. Останнє обумовлювалось новим курсом вищого політичного керівництва, НКВС СРСР та УРСР на викриття організованого взаємозв'язаного антирадянського контрреволюційного підпілля.

В досліджуваній період в діяльність органів НКВС поступово увійшла практика встановлення лімітів на репресії громадян по 1-й і 2-й категорії.

Так, нарком внутрішніх справ України І.М.Леплевський 5, 29 вересня, 11 грудня 1937 р. звертався до НКВС СРСР з проханням збільшити ліміти на репресії громадян по 1-й (розстріл) і 2-й (ув'язнення) категоріях⁸². Не відзначався особливою лояльністю і наступник І.М.Леплевського - О.І.Успенський, який у своєму листі до наркома внутрішніх справ М.Єжова від 17 лютого 1937 року просив санкції на утворення при НКВС судової трійки за участю 2-го секретаря ЦК КП(б)У М.Бурмистренка і т.в.о. Прокурора УРСР Єгеніна та встановлення додаткових лімітів для України по 1-й категорії в розмірі 15 тис. чоловік⁸³.

Подібні звернення, як переконаємося, ґрунтувалися на поданнях з місць. Так, 28 квітня 1938 р. начальник Вінницького обласного управління НКВС І.М.Корабльов в листі до наркома внутрішніх справ УРСР писав: "Наданий по трійці ліміт використаний повністю. Є ряд закінчених справ - повстанські загони, що підлягають розгляду трійкою. До вирішення питання в центрі про загальне збільшення ліміту прошу надати мені додатковий ліміт за рахунок одного з управлінь НКВС, хоча б поки що на 300-500 чоловік першої категорії"⁸⁴.

Як правило, масові каральні операції з встановленими лімітами в колі працівників НКВС мали ще іншу назву - альбомних операцій, оскільки всі матеріали на заарештованих розглядалися позасудовими органами на основі спеціально сформованих альбомів, що містили стислу інформацію про

громадян (прізвище, ім'я, по батькові, рік та місце народження, пропозиції щодо категорії засудження). Сформовані в управліннях альбоми затверджувались позасудовими органами. Причому, при оформленні документів допускалися численні помилки, неточності тощо. Останнє підтверджує лист начальника 1-ого спецвідділу НКВС СРСР начальнику управління НКВС по Кам'янець-Подільській області Жабреву від 23 червня 1938 р.: “На підставі Вашого №3007453 від 28 квітня 1938 р. в протокол №885 від 2 лютого 1938 р. внесено наступний зміст: на сторінці 12, порядковий №138 виправлено: “Рудницького Марьяна Кайтановича” на “Рудницького Марьяна Сильвестровича”. Внесіть відповідні виправлення в копії протоколу. Приведіть до виконання вирок про розстріл Рудницького Марьяна Сильвестровича. Про виконання доповіді”⁸⁵.

Про те, як формувалися альбоми, яскраво засвідчив на допиті начальник УНКВС по Полтавській області О. Волков, який розповідав: “Коли з НКВС СРСР надійшли протоколи рішень для приведення вироків до виконання, то не було жодного протоколу, в якому не було б розходжень в іменах, по батькові, роках народження тощо у кількох заарештованих. Виходило, що засуджений один чоловік, а утримується нібито інший. При подальшій перевірці виявлялося, що при складенні альбому були переплутані установчі відомості. Коли це почало перетворюватися в систему, я доручив співробітникам Костю і Беленцю ретельно перевірити і з'ясувати причину, звідкіля бере початок така плутанина. Назаров [співробітник УНКВС -авт.], тоді показав, що роботу по укладанню альбому проводив колишній начальник 3-ого відділу Олександров-Вінницький (заарештований) і Богров, який заявив, що альбомні довідки склалися по телефону. Богров дзвонить по телефону начальникам райвідділів і питає, які справи є у них по альбому. Начальники райвідділів говорять, що у них є справи, але вони ще не готові, а, можливо, по деяким навіть не починалося слідство. Богров, незалежно від цього, вимагає не лише установчих даних на заарештованого, але і матеріал звинувачення. І ось альбомна довідка готова і надсилається для позасудового розгляду до Москви. Справ до альбомів не вимагали, їх треба було висилати лише після приведення вироків до виконання для зберігання в архіві, тому зловживати було можливо скільки завгодно”⁸⁶.

На численні зловживання місцевих управлінь у оформленні альбомних довідок, справ, актів про виконання вироків

звернув увагу у своєму листі №501128 від 4 січня 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР Кобулов, який вказав, що “документи засуджених НКВС СРСР у особливому порядку та особливими трійками по 1-й категорії в ряді обласних управлінь НКВС УРСР знаходяться у жахливому стані”⁸⁷.

Таким чином, сам процес формування і оформлення кримінальних справ в 1918 - початку 20-х рр., середини 20-х - початку 30-х рр., другої половини 30-х рр. мав істотну різницю, яка визначалося цілим рядом важливих чинників і, в першу чергу, підходами вищого політичного керівництва до характеру, цілей, завдань каральної політики, її політичного та правового обґрунтування.

Другою важливою ознакою, за якою можна класифікувати архівно-слідчі справи, є кількість притягнутих у зв'язку з ними осіб, тобто поділяти їх на одиночні і групові. При цьому доцільно відзначити, що співвідношення між одиночними і груповими справами на певних етапах істотно різнилася. Якщо групові справи, заведені 1926-1927 рр. умовно взяти за нуль, то 1937-1938 рр. їх кількість зросла, за нашими підрахунками, приблизно в 300 разів. Практика порушення групових кримінальних справ найбільш яскраво спостерігається в період масової колективізації, коли будь-який опір заходам радянської влади розглядався як контрреволюційна вихватка. У відповідності з директивою голови ОДПУ СРСР Г.Ягоди від 18 січня 1930 р. органи Держполітуправління України вже до 9 лютого 1930 р. заарештували на території України 11865 чол., які за заявою ДПУ УСРР були членами 334 контрреволюційних організацій, груп, що “готувалися до повстання”⁸⁸. Наприклад, у справі контролю дійсної повстанської організації, яка нібито діяла в с.Лисиця Миньковецького району Кам'янець-Подільського округу було притягнуто 35 осіб. Останні, за твердженням слідства, “активно проводили агітацію серед населення села проти всіх заходів, що проводилися радянською владою, використовуючи несвідомих жінок, що піддавалися агітації цієї контрреволюційної зграї”⁸⁹.

У іншій справі - “Української повстанської організації”, викритої Кам'янець-Подільським прикордонним загonom ДПУ у квітні-травні 1931 р., було заарештовано більше 100 осіб - селян, представників інтелігенції, духовенства⁹⁰.

В другій половині 30-х років практика формування групових справ набула ще більшого поширення. Як засвідчив на допиті 1939 р. колишній начальник УНКВС по Кам'янець-

Подільській області І.Жабрєв: “Успенський [нарком внутрішніх справ УРСР- авт.] в практичній роботі вимагав викриття всеукраїнських центрів контрреволюційних формувань з метою галасливих кампаній і демонстрацій проведеної роботи”⁹¹. Підтвердженням вищенаведених слів може служити і той факт, що серед 89 тис.заарештованих в першій половині 1938 р. громадян, жоден не був “контрреволюціонером-одинаком”, всі входили до якихось контрреволюційних організацій⁹². В центральному апараті НКВС, а також в ряді місцевих управлінь заборонялося реєструвати заарештованих без чітко визначеної приналежності до контрреволюційної організації. Причому не обходилося без курйозів. Так, командир 75-ої стрілецької дивізії комбриг З.П.Тищенко, заарештований 18 лютого 1938 р., допитувався відразу по 3-ом напрямкам, як “учасник військово-фашистської змови”, “антирадянської націоналістичної організації” та “антирадянської контрреволюційної організації червоних партизанів”. Активно розроблялися на слідстві і його зв’язки з “Польською організацією військовою”⁹³. Подібні приклади були непоодинокими.

Як правило, групові кримінальні справи для більшої достовірності формувалися на основі таких основних принципів: а) територіального (за місцем проживання членів “контрреволюційних організацій”); б) професійного (за спільністю професійних інтересів заарештованих); в) на основі фактів колишньої приналежності до різних політичних партій і громадських організацій (справи членів товариства “Просвіта”, “боротьбістів” тощо); г) за національною ознакою (в процесі “викриття польських, німецьких, румунських та інших контрреволюційних націоналістичних організацій”).

Характеризуючи загальні принципи групових справ, не можна не відзначити, що в ході масових каральних операцій 20-30-х рр. ці принципи нерідко порушувалися, внаслідок чого “викриті контрреволюційні організації” іноді складалися з цілком випадкових людей, чії долі до цього ніколи не пересікалися.

Розподіл архівно-слідчих справ на одиночні і групові дозволяє не лише простежити основні етапи каральної політики, з’ясувати її характерні особливості. Як переконуємося на практиці, аналіз групових архівно-слідчих справ відкриває більш широкі можливості для виявлення і обґрунтування самого моменту їх фальсифікації, оскільки в процесі штучного притягнення в одній справі значної кількості осіб слідчому

апарату не завжди вдавалося в короткі терміни логічно обґрунтувати їх зв'язки, звести воедино до спільно знаменника протоколи допитів, очних ставок тощо.

Наявні архівно-слідчі справи можна класифікувати і за соціальним складом заарештованих. Як свідчать О.Горланов та А.Рогинський, які за підтримкою Міжнародного культурно-просвітницького товариства “Меморіал” отримали допуски до широких документальних масивів колишніх спецслужб, в органах ДПУ-НКВС особливо в 20-х - першій половині 30-х рр. до статистичної звітності по соціальному складу ставилися з особливою серйозністю. Свідченням цього можуть служити постійне оновлення рубрикаторів, підготовка численних інструкцій щодо визначення приналежності заарештованого до тієї чи іншої категорії. В контексті розв'язання зазначеного завдання апарати органів ОДПУ-НКВС завжди користувалися двома ознаками - тогочасне соціальне становище заарештованого та його соціальне минуле⁹⁴.

В своєму остаточному варіанті на середину 30-х років рубрикатор налічував такі позиції: 1) колишні куркулі; 2) колишні люди (поміщики, торговці та ін.); 3) декласований елемент; 4) служителі релігійного культу; 5) кустарі; 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери; 7) службовці; 8) селяни-одноосібники; 9) колгоспники; 10) робітники; 11) червоноармійці, молодший комсклад РСЧА, ПО, ВВ, НКВС; 12) командний склад РСЧА, ПО, НКВС, ВВ; 13) співробітники НКВС⁹⁵.

Разом з тим, докладність рубрикаторів та наявність численних інструкцій не гарантувала об'єктивної картини у визначенні соціального стану заарештованого. Особливо часто непорозуміння виникали в тих випадках, коли останній відразу підпадав під обидві категорії. Наприклад, дрібного банківського чиновника в період царату, що займав аналогічне становище в роки радянської влади можна було зарахувати як до категорії службовців, так і “колишніх людей”. До того ж, директиви НКВС СРСР та УРСР про недоцільність включення в “близькі прошарки” осіб, що фактично належать до “ворожих класів” і навпаки, покладали остаточне вирішення цього питання на сумління слідства.

Яскравим свідченням висловленої думки може служити лист начальника 1-ого спецвідділу НКВС УРСР Назаренка №401926 від 25 серпня 1938 р. начальника ряду обласних

управління. В ньому, зокрема, говорилося: “За наказом народного комісара внутрішніх справ УРСР, комісара державної безпеки 3-ого рангу т.Успенського повертаю статистичні таблиці про арештованих і засуджених по вашій області за період з 1-ого жовтня 1936 р. по 1 червня 1938 р. В надісланому вами звіті показана велика кількість репресованих соціально-близьких нам людей (службовців, робітників і колгоспників). Необхідно негайно перепроверити відомості про соціальний склад заарештованих з тим, щоб всіх осіб, що мають компрометуюче соціалістичне минуле (колишні куркулі, торговці, власники підприємств, служителі культу, білі, офіцери царської армії, петлюрівці, махновці, боротьбісти, меншовики, перебіжчики, сіоністи, що раніше судилися тощо) показати у відповідних графах статтаблиці “колишній куркуль, колишні люди, декласований елемент тощо...”⁹⁶.

Незважаючи на свою певну умовність, класифікація архівно-слідчих справ за соціальним станом заарештованих і засуджених дає можливість проаналізувати, які верстви населення в першу чергу стали об'єктом репресивної політики, знайти і довести реальний зв'язок відповідних показників з конкретними заходами радянської влади у сфері економіки, внутрішньої політики, ідеології. Наприклад, масова колективізація та опір їй проведенню спричинили масові репресії серед селянства, зростання з геометричною прогресією кримінальних справ на численні повстанські організації в різних регіонах України. В іншому випадку, доктор історичних наук В.О.Пащенко нерозривно пов'язує розгнуждані акти релігійної кампанії, санкціоновані рішеннями вищого політичного керівництва країни з сплесками репресій серед духовенства⁹⁷.

За аналогією з соціальним станом певна умовність, наявна в процесі класифікації архівно-слідчих справ за національною ознакою. По-перше, її застосування дозволяє довідатися про конкретні втрати українського населення республіки, національних меншин в Україні на різних історичних етапах, пов'язати їх із змінами в підходах до реалізації національної політики. Так відомо, що відхід вищого політичного керівництва СРСР на рубежі 20-30-х рр. від широко задекларованих принципів політики “коренізації” супроводжувався посиленням репресій щодо національних меншин. Лише 1937-1938 рр. крім українців (131635 чол.) в Україні було репресовано поляків - 44467 чол., німців - 25017 чол.,

росіян - 191999 чол., євреїв - 7798 чол., білорусів - 2206 чол., румун - 1496 чол., латишів - 1788 чол., татар - 204 чол., литовців - 249 чол., вірменів - 504 чол., естонців - 160 чол., японців - 39 чол., корейців - 103 чол., іранців - 452 чол., китайців - 145 чол., узбеків - 144 чол., грузинів - 22 чол., башкирів - 4 чол.⁹⁸.

По-друге, класифікація архівно-слідчих справ за національністю репресованих обумовлена необхідністю висвітлення причин і шляхів “викриття” численних контрреволюційних організацій в середовищі національних меншин, яких лише в першій половині 1938 р. в республіці було ліквідовано 715, з них польських - 486, німецьких - 201, румунських - 28⁹⁹.

В процесі класифікації архівно-слідчих справ не можна, на нашу думку, не брати до уваги їх політичне забарвлення, яке переконливо демонструє ставлення вищого політичного керівництва до певних політичних сил, які діяли в Україні напередодні Жовтневих подій 1917 р., в перші роки становлення радянської влади, проявів інакодумства в партії та державі у наступні десятиріччя. У відповідності з спеціально розробленим рубрикаторм в першій половині 30-х років всі заарештовані громадяни поділялися на категорії за таким політичним забарвленням: троцькісти, праві, децисти, шляпниківці, м'ясниківці, есери, меншовики, анархісти, кадети, монархісти, церковники та сектанти, білогвардійці, члени контрреволюційних націоналістичних організацій - українських, білоруських, грузинських, вірменських, тюрксько-татарських, панісламістських, фінно-карельських, сіоністських, фашистських тощо¹⁰⁰.

Цілком правомірною є також класифікація архівно-слідчих справ за характером інкримінованого злочину. Їх кількісні показники здебільшого також визначалися характером і спрямованістю репресій на тому чи іншому етапі. Наприклад, в першій половині 20-х рр. в контексті діяльності вищого політичного керівництва і підпорядкованих йому правоохоронних органів на перший план виходили засудження у справах, пов'язаних з “контрреволюційною діяльністю”, “контрреволюційною агітацією”, в другій половині 20-х - початку 30-х рр. у зв'язку з роздмухуванням жупелу боротьби з шкідництвом у промисловості та сільському господарстві досить чисельними стали справи у зв'язку з “шкідництвом”,

“диверсією” тощо. Зініційовані НКВС СРСР та УРСР операції по полякам, німцям, латишам, харбінцям та іншим обумовило зростання кількості справ по шпигунству. Простежити кількісні показники заарештованих за характером інкримінованих злочинів у період “великого терору” 1937-138 рр. можна за таб. 4.2¹⁰¹.

Останньою важливою ознакою для класифікації архівно-слідчих справ можна вважати порядок розгляду справи (судовий чи позасудовий), причому, як і у всіх попередніх випадках, на різних етапах їх співвідношення було різним. У 1918 р. - на початку 20-х рр. від 70-80% всіх справ розглядалися у позасудовому порядку. В наступне десятиріччя на основі проведених реформ в правоохоронних органах, внесення змін до кримінального і кримінально-процесуального кодексів була зроблена спроба розширити можливості судових установ.

В другій половині 30-х рр. знову невиправдано і необгрунтовано знову розширювалися повноваження позасудових органів. Так, наказом НКВС СРСР від 27 травня 1935 р. в НКВС-УНКВС республік, країв і областей були утворені трійки НКВС з правами Особливої наради. На місцях до їх складу входили начальник УНКВС або його заступник, начальник відділу УНКВС, що розслідував справу, а також прокурор або його заступник. Згадані трійки мали право ухвалювати рішення про вислання, заслання або ув'язнення у виправно-трудових таборах терміном до 5 років¹⁰².

Деяко пізніше, у зв'язку з проведенням масових каральних операцій щодо “колишніх куркулів, членів антирадянських партій, білогвардійців, жандармів і чиновників царської Росії, бандитів, реемігрантів, учасників антирадянських організацій, церковників і сектантів, кримінальних злочинців і рецидивістів” наказом НКВС СРСР від 30 липня 1937 року були створені республіканські, крайові, обласні трійки з правом засудження громадян по першій категорії (вища міра покарання) та по другій категорії (ув'язнення у ВТТ та в'язниці терміном до 8-10 р.). Зазначеним наказом був затверджений і персональний склад трійок, куди мали входити під головуванням наркома внутрішніх справ, начальника обласного, крайового УНКВС, перший секретар ЦК Компартії союзної республіки, обкому, крайкому партії, республіканські, крайові, обласні прокурори¹⁰³. При цьому персональний склад трійок розглядався і затверджувався політбюро ЦК

ВКП(б). Так, 23 липня 1937 р. та 17 серпня 1937 р. вище політичне керівництво країни розглядало і перезатверджувало склад трійки по Вінницькій області¹⁰⁴.

Масові каральні операції, обумовлені наказами НКВС СРСР від 11 серпня 1937 р. та 20 вересня 1937 р., покликали до діяльності такі позасудові органи як вища, республіканські, крайові, обласні двійки. В даному випадку людські долі вирішували наркоми внутрішніх справ СРСР, союзних республік, начальники УНКВС країв, областей спільно з союзним, республіканськими, краєвими, обласними прокурорами. Про обсяги роботи зазначених позасудових органів свідчить протокол засідання вищої двійки за участю наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова та

Генерального прокурора СРСР А.Вишинського №885 від 2 лютого 1938 р., за яким було засуджено 200 жителів Кам'янець-Подільської області: 198 - до смертної кари; 2 - до десятирічного ув'язнення¹⁰⁵. Загальне співвідношення засуджених громадян у судовому і позасудовому порядку у 1937-1938 рр. можна простежити за таб. 4.3.

Як видно з наведеної таблиці з 197617 громадян України 180231 було засуджено у позасудовому порядку¹⁰⁶.

Запропонована нами класифікація в умовах сучасного рівня опрацювання зазначеного корпусу документів не може вважатися вичерпною і універсальною. Разом з тим, її використання дозволяє впритул підійти до таких методів опрацювання архівно-слідчих справ як контент-аналіз, відкриває можливості для застосування новітніх технологій комп'ютерної обробки, закладає основи для створення Банку даних про політичні репресії в Україні, обумовленого реалізацією Державної програми підготовки науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією".

В контексті подальшої розробки архівно-слідчих справ та введення їх в науковий обіг важливим залишається питання, пов'язане з визначенням їх внутрішньої структури, яка, незважаючи на певні незначні зміни, залишалася досить сталою протягом 20-30-х років. Характеризуючи структуру архівно-слідчих справ, необхідно взяти до уваги процедуру вилучення з них документів в процесі передачі до державних архівів, яка на сьогодні не дозволяє уявити досліджуваний корпус документів у повному обсязі. На негативні наслідки препарування архівно-слідчих справ одним з перших звернув С.І.Білокінь, який аргументовано довів, що вилучення документів з архівних справ, проведені в останні три десятиріччя, істотно змінили

картину, необхідну для відтворення тогочасних подій¹⁰⁷. Останнє підтверджує дослідження О.В.Гранкіної, Д.В.Омельчука, Н.П.Московченко, які, спираючись на архівно-слідчі справи, передані до ЦДАГО України, не змогли подати докладного переліку документів, наявних в АСС до їх надходження на державне зберігання¹⁰⁸.

Разом з тим, вищезначені автори, попри всі труднощі, відсутність необхідної повноти інформації, вперше в українській історіографії зробили спробу охарактеризувати для дослідників структуру архівно-слідчих справ.

Необхідним елементом архівно-слідчої справи є титульна сторінка, оформлення якої на різних етапах мало свою особливість. Останнє стосується титульних сторінок, перш за все, групових кримінальних справ, які, на відміну від одиночних, заповнювалися у 2-х варіантах. В першій половині 20-х років - на початку 30-х рр. кожна з порушених справ отримувала свою умовну назву, що проходила як по оперативним документам, так і в інформаціях для широкого загалу. Яскравим прикладом цього можуть служити справи “Козацької Ради”, “Київського центру дій”, “Уряду УНР”¹⁰⁹, “Спілки визволення України”¹¹⁰, “Українського національного центру” та інші. В середині 30-х років титульні сторінки АСС, зважаючи на зростаючу кількість порушених кримінальних справ, шифрувалися за прізвищем одного з арештованих. Наприклад: “Вигорук І. та ін.”¹¹¹. Причому, далеко не завжди у шифруванні кримінальної справи зберігався алфавітний принцип. В ряді випадків кримінальна справа шифрувалася за прізвищем першого заарештованого або керівника тієї чи іншої організації чи групи, визнаного слідством. На титульній сторінці кримінальної справи обов’язково вказувалися номер реєстрації у відповідному органі ВУНК-ДПУ-НКВС, число, місяць, рік її порушення та закінчення. Пізніше в процесі перегляду справ на предмет зняття з оперативного обліку та реабілітації всі кримінальні справи отримували відповідні кодифікаційні номери. Наприклад, в центральному апараті КДБ-СБУ зазначені справи разом з відповідним новим реєстраційним номером кодифікувалися літерами ФП (“фонд припинених справ”). В ряді обласних управлінь новому реєстраційному номеру передували літери “П” (“припинені”), “С” (“снятые” - “зняті”) або нуль, які визначали характер їх зберігання і використання. Не зашифровані таким чином кримінальні справи свідчать про відсутність повної або часткової підстави (на основі чинного законодавства) для реабілітації громадян.

Наступним важливим процесуальним елементом АСС є постанова відповідного оперативного працівника про прийняття кримінальної справи до виробництва, затверджена його безпосереднім керівником - головою ДПУ або заступником голови, наркомом або заступником наркома внутрішніх справ республіки, начальником управління або відділу НКВС та ін. В ній містилася інформація щодо підстав порушення кримінальної справи. Ними могли бути наявна оперативна інформація, директиви партійних та виконавчих органів, публікації в центральній та місцевій пресі, листи громадян.

Яскравим прикладом партійних директив щодо порушення кримінальних справ може служити шифрограма секретаря ЦК КП(б)У П.П.Постишева заступнику голови ДПУ УСРР від 9 жовтня 1935 р. під грифом "Особисто-Цілком таємно" "Про факти шкідництва на одному з українських промислових підприємств". В ній серед іншого говорилося: "...ЦК КП(б)У пропонує якомога швидше заарештувати всю цю зграю, ще глибше перевірити всі кадри заводу"¹¹². Подібні директиви надходили до окружних (обласних) відділів ДПУ-НКВС і відповідних місцевих партійних комітетів.

Прикладом порушення кримінальної справи на основі оперативної інформації може служити АСС щодо уродження м.Фельштин Проскурівського повіту Подільської губернії військовослужбовця Д.Т.Мазура. В ній відзначалося, що капітан Д.Т.Мазур "...є агентом польської розвідки і за її завданням проводив контрреволюційну, шпигунську та шкідницьку діяльність у Червоній Армії"¹¹³. В іншому випадку групова кримінальна справа була порушена на основі заяви у жовтні 1937 р. кількох колгоспників с.Варшиця Калинівського району Вінницької області, в якій говорилося, що у згаданому населеному пункті "...орудує банда шкідників, петлюрівців, ворогів народу"¹¹⁴.

Незважаючи на свою певну однотипність, відсутність докладної інформації про причини і мотиви порушення кримінальної справи, постанови про прийняття кримінальної справи до виробництва представляють певний інтерес для дослідника, дозволяють визначити у сукупності з іншими процесуальними документами ступінь фальсифікацій кримінальної справи. Наприклад, нами виявлено чимало випадків, коли порушення самої кримінальної справи мотивувалось приналежністю громадян до однієї "контрреволюційної антирадянської організації, а у звинувачувальних висновках констатовалася

їх приналежність до іншої. Так, щодо М. Чауса та його семи односельчан с. Скрицьке Липовецького району Вінницької області кримінальна справа порушувалася на основі оперативних матеріалів про їх приналежність до “Української націоналістичної контрреволюційної організації”, а у звинувачувальних висновках вже відзначалося, що зазначені особи утворили “одну з найактивніших боївок ПОВ”. Якщо сумістити час порушення і завершення справи 3 серпня та 27 серпня 1937 р. з часом оголошення оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова №00485 від 11 серпня 1937 р. “Про фашистсько-повстанську шпигунську, диверсійну, поразницьку та терористичну діяльність польської розвідки в СРСР”, то стає зрозумілою причина такої метаморфози¹¹⁵. Аналогічним чином слід розцінювати постанови на арешт, наявні в кожній кримінальній справі.

Чимало необхідної інформації можна отримати в процесі зовнішнього дослідження ордеру на арешт та обшук, який, у відповідності з діючим тоді положенням, зберігав чинність протягом 2-х днів, мав свій реєстраційний номер, містив прізвище особи, що підлягала арешту, працівника, якому це доручалося, а також дату видачі. Пізніше, в кінці 30-х років до ордеру на обшук додавався відривний талон, який разом із заарештованим мав передаватися адміністрації слідчої тюрми. Однак, в ряді випадків це правило не виконувалося і відривний талон разом з основною частиною підшивався до кримінальної справи. Підтвердженням цього може служити справа П. К. Ментеля, заарештованого 16 жовтня 1939 р.

При ознайомленні з ордером на арешт і обшук в першу чергу впадає у вічі невинуватена недбалість, виявлена при його оформленні. Так, далеко не завжди в документах вказувалось ім'я оперативного працівника, допускалися помилки в прізвищах громадян, що підлягали арешту. В ряді ордерів не вказувалися дати їх видачі. Так, в ордері на арешт командира 47-ої авіадесантної бригади Ф. Ф. Кармалюка, підписаному заступником наркома внутрішніх справ СРСР М. Фриновським, вказувалися лише місяць та рік видачі, що було явним порушенням кримінально-процесуального кодексу¹¹⁶. Деякі ордери були датовані часом вже після фактичного арешту громадян. Останнє свідчило про те, що санкція отримувалася заднім числом і сам арешт виявлявся незаконним.

Картину та обставини арешту значною мірою доповнюють протоколи обшуку, в яких подавалися списки вилучення

речових доказів “антирадянської літератури, щоденників, фотокарток”, зброї, цінних речей тощо. Залишаючи поза увагою значення згаданих документів для вирішення соціально-правових, майнових питань, пов’язаних з реабілітацією громадян, зазначимо, що вони дозволяють з’ясувати громадську позицію ряду політичних діячів, простежити долю наукової, творчої спадщини багатьох українських вчених, діячів літератури і мистецтва, зрозуміти психологію простих людей - робітників і селян, які стали учасниками і свідками тих трагічних подій. Особливо це стосується матеріалів, що долучалися до справи як речові докази і не підлягали знищенню на основі спеціально затверджених актів. Так, у справі “Уряду УНР”, порушеній на початку 20-х рр., як речові докази збереглися унікальні за своїм змістом записки відомого політичного діяча періоду національно-визвольних змагань 1917 - початку 20-х рр. В.О.Голубовича, в яких він висловлював свій непересічний погляд на тогочасні суспільні процеси¹¹⁷. У справі члена Славутської народної управи як речові докази фігурують окремі звернення Центральної Ради, повідомлення інформаційного бюро армії УНР, примірники деяких періодичних видань¹¹⁸. У груповій справі, порушеній в 1933 р. проти українських музейних працівників, збереглися щоденники, листи, подорожні замітки таких відомих музейників, пам’яткоохоронців як С.Таранушенко, Д.Гордеєв, В.Зуммер, в яких розкриваються культурні процеси в Україні середини 20-х-початку 30-х рр.¹¹⁹.

Краще зрозуміти сутність подій і явищ, що відбувалися у подільському селі в період масової колективізації, дозволяють долучені до групової справи жителів сіл М.Юначек та Подлящик Антонінського району Вінницької області вірші та оповідання 19-річного К.Пасічника. В одному з них, присвяченому засланому на Північ батькові, він писав:

“Батьку! ...Я мучуся душою
на “вільній” землі,
Я лину до правди,
і борюся за правду
За нарід, що “волі” ярмо
несе на собі”¹²⁰.

В процесі реабілітації та перегляду архівно-слідчих справ, за рішенням керівництва Служби безпеки України ряд речових доказів - приватних документів, листів, щоденників, фотокарток було передано до музеїв, науково-дослідних установ.

Зокрема, з справи “Спілки визволення України” був вилучений щоденник С.О.Єфремова, відданий для опрацювання в Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім.Вернадського¹²¹.

Подібна практика вилучення з архівних справ оригіналів документів здається нам не виправданою і необдуманною, оскільки значною мірою порушує структуру АСС, утруднює їх логічну і текстологічну критику як історичного джерела, не дозволяє повною мірою визначити достовірність цілого ряду суміжних документів.

Характеризуючи процесуальні документи архівно-слідчих справ, ряд дослідників цілком справедливо твердять, що в разі різноманітних розбіжностей, найбільшій довіри заслуговує анкета заарештованого¹²². Заповнена власноручно або зі слів заарештованого, вона у вказаних параметрах передає короткі біографічні відомості про репресованого. В достовірності викладених даних значною мірою були зацікавлені і органи ВУНК-ДПУ-НКВС, оскільки саме на їх основі формувалися загальносоюзні, республіканські і місцеві обліки, які служили основою для усієї оперативної роботи.

Доцільно відзначити, що анкета заарештованого протягом 20-30-х років не мала своєї усталеної форми і неодноразово зазнавала змін у відповідності з внутрішніми вимогами і інструкціями. Характерно, що найбільш докладно виглядає анкета, впроваджена органами ВНК-ВУНК в 1919-1920 рр. Вона налічувала 26 пунктів, 22 з яких заповнювалися безпосередньо заарештованими. Крім традиційних запитань щодо прізвища, ім'я, по батькові, громадянства, національності, освіти, місця народження, військової повинності, місця проживання, відомостей про склад сім'ї, в обов'язковому порядку в анкеті вимагалась інформація про рід занять і місце роботи від початку 1-ої Світової війни до жовтня 1917 р., з жовтня 1917 р. по день арешту, а також особисту приналежність до політичних партій та рухів. Із згаданої анкети заарештованого можна також довідатися про можливі репресії з боку царського уряду, періоду Центральної Ради, правління гетьмана Скоропадського, Директорії, під час денікінського та польського окупаційних режимів¹²³.

На відміну від попередньої, анкета, розроблена органами ДПУ в середині 20-х років, виглядає дещо спрощено, оскільки переважна більшість її граф уже не вимагала власноручного заповнення. Зокрема, заарештованому пропонувалося лише

підкреслити наперед заготовлені трафарети відповідей щодо роду занять (сільське господарство, державна промисловість, державні установи, приватна чи державна торгівля, кооперація, транспорт, армія і флот, міліція, органи ДПУ, громадські організації та інші), соціально-професійна приналежність (куркуль, середняк, бідняк, батрак, адміністратор, службовець, робітник, господар, червоноармієць, комсклад, особа вільної професії, учбовець, духовенство, кустар, без певних занять).

Дещо трансформувалася в новій анкеті графа щодо партійної приналежності заарештованого. Тепер в ній чітко вказувався ряд політичних партій і рухів, причетності до яких надавалося особливого значення (меншовики, ліві і праві есери, сіоністи тощо)¹²⁴.

Характерно, що в 20-30-ті рр. запитальник в анкетах заарештованих складався, як правило, національною мовою тієї республіки, на території якої порушувалась справа. На Україні, за невеликим виключенням, бланки зазначених документів були україномовними. У справі відомого українського мистецтвознавця П.М.Жолтовського нами виявлено бланк анкети ДПУ Грузії, складений грузинською мовою, одночасно продубльований російською¹²⁵.

В середині 30-х років в практику діловодства були запроваджені універсальні анкети російською мовою, які виглядали дещо компактніше, однак містили ряд нових граф щодо відомостей про службу в Червоній Армії, “білих та інших контрреволюційних арміях”, “бандах, контрреволюційних організаціях та повстаннях”. Пропонувалось також охарактеризувати свою громадсько-політичну діяльність, вказати власні нагороди в роки радянської влади (орден, грамота, зброя та ін.).

Якщо анкети заарештованих громадян України, незважаючи на певні розбіжності в 20-30-х роках, мало в чому різнилися між собою, то принципово в новій формі була укладена анкета для перебіжчиків, які в силу різних причин переходили на територію СРСР. Її докладність засвідчує вже той факт, що вона містила 43 поставлених запитання. Крім біографічних відомостей, характеристики професійної діяльності, в ній вимагалось подати інформацію чисто розвідувального характеру: про дислокацію військових частин, складів, форми і методи роботи польських розвідорганів, назвати всі відомі прізвища керівників владних структур, військових командирів та ін. Цілком очевидно,

що подібна анкета служила одним з каналів отримання розвіданих про сусідні держави.

Характеризуючи наявну в анкетах заарештованого інформацію, не варто перебільшувати її достовірність. Так, на початку 20-х років ряд заарештованих приховували або применшували свою участь в діяльності установ та організацій царського режиму, Української Народної Республіки тощо. Наприклад, С.І.Яковчук-Пазурич, який мав неабиякі зв'язки в урядових колах УНР на слідстві в листопаді 1920 р. - лютому 1921 р. видав себе за скромного службовця Славутської волостної Народної Управи¹²⁶. Аналогічним чином повівся товариш міністра в єврейських справах уряду УНР Е.М.Боград, який в 1927 р. намагався відмежуватися від найбільш активних моментів своєї діяльності¹²⁷.

По-друге, знаючи ставлення радянської влади до т.з. “анти-радянських партій і рухів”, деякі заарештовані прагнули затаювати свою участь в їх місцевих організаціях. По-третє, в ході масових операцій проти нацменшин (поляків, німців, румун тощо) інколи було вигідно не називати своєї справжньої національності.

Не завжди повно в анкеті подавалися відомості про рідних. Усвідомлюючи навіслу над ними небезпеку, певна частина заарештованих “забувала” називати своїх братів, сестер, дітей. Разом з тим, означені фактори лише частково впливають на визначення достовірності інформації, викладеної в анкетах заарештованого, які можуть служити своєрідною відправною точкою для з'ясування долі репресованого, аналізу інших процесуальних документів.

Для усвідомлення психологічного стану заарештованого важливу роль іноді відіграють фотокартки (профіль, анфас), зроблені у в'язниці. Сам факт, наскільки впевнено особистість витримувала цю вкрай неприсмну процедуру, засвідчував її повну покірність або нескореність слідству, готовність всілякими засобами відстоювати свою правоту. Крім того, зазначені фотокартки чи не єдині в розпорядженні дослідника, які нехай з долею суб'єктивізму, але свідчать про інтелектуальний рівень заарештованого, його духовні запити, певні особливості характеру.

Вияткової професійної підготовки, ерудиції, громадської зрілості, внутрішнього такту вимагає опрацювання наявних в архівно-слідчих справах протоколів допитів, очних ставок заарештованих. При цьому, необхідно взяти до уваги такі ос-

новні фактори як психологічний стан заарештованого, мету, завдання і умови формування зазначених документів, їх наслідки як для заарештованого, так і причетних до нього осіб.

Психологічний тиск на заарештованого починався вже від самого моменту арешту. Останній, як правило, здійснювався вночі у вигляді утаємниченої акції. Нерідко навіть найближчі родичі не мали змоги протягом кількох днів, а то і тижнів довідатися про долю заарештованого. Для багатьох це залишалося секретом навіть після засудження і смерті.

Наступним етапом психологічної обробки заарештованих була їх підготовка до слідчих дій. Характерно, що більше ніж в 70% опрацьованих нами справ допити заарештованого розпочиналися не одразу після арешту, а через кілька днів, тижнів, а в крайніх випадках навіть місяців. В такому разі можна припустити, що перші допити або не протоколювалися, або ж заарештований у невідомості в багатолюдній камері тривалий час очікував своєї долі.

Одночасно з цим в тюремних камерах широко використовувалися можливості секретної агентури, які виконували функції “квочок” та “штовхачів”, - вислуховували все, про що говорили в’язні або ж умовляли останніх дати необхідні для слідства покази. Подібний приклад наводить у своїй праці А.Малигін, коли до заарештованого Вінницьким обласним управлінням НКВС О.Скалодуба підсадили “штовхача”, знайомого по роботі в комвузі і той дав фальшиві свідчення за його умовлянням: “Якщо хочеш залишитися живим, - поради “штовхач”, - то підписуй все, що від тебе вимагає слідчий, а на суді себе реабілітуємо”¹²⁸.

Після ретельної психологічної обробки втрачали самоконтроль над собою найврівноваженіші особистості. Так, вже згадуваний комбриг Ф.Ф.Кармалюк, заарештований 7 серпня 1937 р. у справі військово-фашистської змови, протримавшись кілька тижнів, був змушений 2 вересня 1937 р. визнати свою причетність до контрреволюційної організації, а також участь в ній Уборевича, Смушкевича та інших¹²⁹.

Незважаючи на те, що на суді Ф.Ф.Кармалюк повністю відмовився від цієї заяви і наступних показів, назвав їх неправдивими і повністю вигаданими, Військова Колегія Верховного Суду, розглянувши справу протягом 20 хвилин, 22 листопада 1937 р. засудила його до розстрілу¹³⁰.

Аналізуючи архівні справи різних періодів, можна помітити, що заяви про визнання своєї провини практично не зустрі-

чаються у справах 20-х - першої половини 30-х років. Лише з другої половини 30-х років вони, як правило, передували слідству. Останнє дає підставу припустити, що в цей період в органах НКВС існувала гласна чи негласна установка на отримання від заарештованих документів такого змісту.

В кінці 20-х - на початку 30-х рр. в процесі “вдосконалення” слідства формувалась також т.з. “цариця доказів”, притаманна тогочасному радянському правосуддю. Йдеться про пріоритетність над усіма іншими доказами особистого визнання підслідними своєї провини. Цю формулу радянського правосуддя добре висловив у заключній промові на “шахтинському процесі” Прокурор СРСР і Голова Верховного Суду М.В.Криленко. “Тут, - говорив він, - пройшли перед нами в досить значній кількості ті факти, які іменуються “обмовами” і які мають досить умовне доказове значення. Так, в крайньому випадку, прийнято думати згідно теорії буржуазного права... Сама по собі обмова, звичайно, мало що значить, але якщо ця обмова буде повторюватися неодноразово різними особами, якщо ці обмови будуть співпадати в своїх дрібнотах або деталях, якщо ці обмови будуть зроблені різними особами і в різних місцях, або ж якщо ті, що обмовляють, були допитані різними особами і в різному розрізі слідчого попереднього розслідування, такі обмови набувають повного доказового значення”¹³¹.

Подібна аргументація досягалася різними шляхами. В практику другої половини 30-х рр. увійшла підготовка і розсилка т.з. “ведучих протоколів” допитів, які формувалися в процесі “викриття” тієї чи іншої контрреволюційної організації або групи, редагувалися в центральному апараті НКВС України і вже в останньому варіанті розсилалися в обласні управління. Таким чином, при викритті різноманітних всеукраїнських центрів та розгалужених контрреволюційних організацій досягалася єдність в показах підсудних і свідків в самих різних областях. Прикладом цього може служити справа контрреволюційної повстанської організації “Червоних партизанів”, викритої у Київській, Вінницькій, Чернігівській та інших областях республіки. В протоколах допитів знаходимо не лише чисельні спільні деталі, наявні у “ведучих протоколах”, а й текстуальний збіг окремих уривків тексту¹³².

На основі “ведучих протоколів” у справі “Молодої генерації”, викритої у Києві в 1937 р., була побудована схема місцевих осередків цієї організації, очолюваних секретарем Київського обкому ЛКСМУ Дубініним, секретарем Харків-

ського міському ЛКСМУ Литовченком, секретарем Донецького обкому ЛКСМУ Татарниковим, секретарем Чернігівського обкому ЛКСМУ Єрохіним та іншими¹³³.

Практика розсилки “ведучих протоколів” аж ніяк не сковувала і обмежувала ініціативи місцевих працівників органів УНКВС, які, в свою чергу, на їх основі складали відповідні схеми з охопленням населених пунктів свого регіону. Як засвідчив на допиті в 1939 році слідчий Полтавського НКВС С.Простосиньський, начальник обласного управління О.Волков нерідко збирав у себе наради начальників відділів і відділень, показував схему побудови антирадянських організацій по горизонталі і вертикалі, наказував їй накреслити собі і вивчити на пам’ять¹³⁴. Подібна практика мала місце і в діяльності начальників інших обласних управлінь.

Підганяючи протоколи допитів і очних ставок під “ведучі протоколи”, внутрішні схеми, слідчий апарат припускався їх повної або часткової фальсифікації. В середовищі тогочасних працівників НКВС були популярні слова вже згаданого Волкова: “Тепер слідчий повинен бути в повному розумінні слова художником. Треба записувати в протоколи допитів 40% того, чого не говорить заарештований - замовчує”¹³⁵.

Як правило, в основу сфальсифікованих протоколів клалися деякі реальні події і факти. Цікавим в цьому плані є свідчення начальника відділу інженерних споруд Генштабу СРСР полковника І.Г.Старинова. Вони певним чином проливають світло на мотиви і шляхи фабрикації справи “Червоних партизанів”. Так, в 1927 році з санкції вищого політичного керівництва країни в прикордонних областях СРСР на випадок можливої війни робилися закладки зброї, вибухівки, визначалися особи з числа колишніх учасників громадянської війни, червоних партизанів, які мали вести підпільну роботу в тилу ворога¹³⁶.

Пізніше, в першій половині 30-х років, зазначені арсенали стали речовим доказом в справі “Червоних партизанів”, а зв’язки між колишніми бойовими товаришами трансформувалися в скоординованість дій членів контрреволюційної повстанської організації.

В процесі фабрикації справи “Військово-фашистської змови в Червоній Армії” широко використовувалось невдоволення командного складу застарілими військовими концепціями, консервативним ставленням вищого військового командування до необхідності кардинальних реформ в армії і на флоті.

При створенні розгалужених правотроцькістських організацій добиралися особи, що займали свою, відмінну від офіційної, позицію в загальнопартійних дискусіях, в різний час належали до опозиції. При таких підходах зізнання заарештованих мали виглядати більш-менш правдоподібно.

Сфальсифіковані протоколи допитів і очних ставок підписувалися підслідними з різних причин, внаслідок психологічного надлому, бажання швидше завершити слідство і розкрити всю правду на суді, страхом за рідних тощо. Широко застосовувалися до заарештованих і методи фізичного впливу. Так, досить популярним серед тогочасних слідчих був метод конвеєру, коли виснажливі, багатогодинні допити проводились кількома працівниками органів НКВС. Навіть сьогодні страшене враження справляють такі методи тортур як “стійка” (стояння по 5-10 і більше годин), “страус” (те ж саме, але на одній нозі) та інші. Зокрема, улюбленим прийомом слідчого Реця з Вінницького обласного управління НКВС було “ставлення насічок” (биття важкою дубовою лінійкою по голові, плечах, ногах арештанта). Після такого допиту А.П.Росинський став глухим на ліве вухо¹³⁷.

Якщо в 20-х - на початку 30-х років подібні методи фізичного впливу, хоча і застосовувалися, але розглядалися як протиправні методи ведення слідства, то в другій половині 30-х років, особливо в 1937-1938 рр. вони увійшли в практику діяльності органів НКВС. Пояснення цьому знаходимо в шифровці вищого політичного керівництва країни, направленої в січні 1939 р. в ЦК компартій союзних республік, крайкоми, обкоми партії. В ній, зокрема, говорилося: “ЦК ВКП(б) роз’яснює, що застосування фізичного впливу в практиці НКВС було допущено з 1937 року з дозволу ЦК... вплив щодо представників соціалістичного пролетаріату, до того ж застосовують його в самих потворних формах. Питається, чому соціалістична розвідка повинна бути більш гуманною в ставленні до запеклих ворогів робітничого класу і колгоспників. ЦК ВКП(б) вважає, що метод фізичного впливу повинен застосовуватися і надалі, як виключення, до справжніх і не переозброєних ворогів народу, як абсолютний і доцільний метод”¹³⁸.

В діяльності органів НКВС 20-х - другої половини 30-х рр., в ході проведення слідства порушення і зловживання межували зі злочином. Останні чітко сформулював на допиті 26 червня 1939 р. один з керівних працівників органів НКВС Украї-

ни С.І.Поляков, який говорив: “До викривлень в роботі НКВС відношу:

а) створення неіснуючих контрреволюційних організацій і формувань шляхом сфальсифікованих т.з. керівних [ведучих - авт.] протоколів допиту по ряду контрреволюційних формувань;

б) включення в протоколи допитів звинувачених осіб, які або не проводили контрреволюційну діяльність зовсім, або мали за собою в протоколах компрометуючі матеріали;

в) проведення незаконних арештів без достатніх для арешту матеріалів, а часто і зовсім без них;

г) надмірне застосування незаконних методів ведення слідства і фізичного впливу на заарештованих”¹³⁹.

Досить тенденційний характер носили також долучені до кримінальних справ довідки сільрад про майновий стан заарештованих, акти різноманітних експертиз, пов’язаних з справами про шкідництво у промисловому і сільськогосподарському виробництві. Так, в довідках сільрад, крім об’єктивної інформації про наявність орендної, надільної, власної землі, підсобних підприємств (млин, олійниця), сільськогосподарського реманенту, худоби, виконання продподатку, членства в колгоспі, наявність виборчих прав, робився висновок про політичне обличчя особи. Так, в довідці Баговицької сільради Староушицького району, долученої до справи О.М.Ревуцького, вказувалось, що останній “зав’язаний петлюривець і підкуркульник, вороже ставиться до виконання господарчо-політичних кампаній, агітатор проти заходів радвлади, особливо до хлібозаготівель”¹⁴⁰.

Доцільно також навести свідчення одного з тогочасних експертів, а згодом директора Інституту гірничої справи АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР А.С.Кучерова, який у своїх спогадах розкрив систему організації експертної комісії в ряді обласних управлінь НКВС. Відкидалися будь-які спроби експертів особисто зустрітися із звинувачуваним, додати часу для обґрунтованого аналізу техніко-економічних показників роботи шахт, тресту. “Навіщо вам розмовляти із звинуваченим? Познайомтесь з його свідченнями, і вам все буде ясно”, - говорили слідчі експертам¹⁴¹. Разом з тим, незважаючи на свою упередженість і тенденційність, акти експертиз, наявні в кримінальних справах, розкривають певні сторони діяльності окремих промислових підприємств, їх технічний стан, атмосферу в трудових колективах.

З цієї ж точки зору викликають інтерес прилучені до ряду справ протоколи партійних, профспілкових, комсомольських зборів, заяви партійних, комсомольських осередків, профгруп тощо. В них з усією рішучістю і безкомпромісністю засуджувалися “ворожі дії” ще учорашніх товаришів, друзів, колег по роботі.

Звертаючи увагу на вищеназвані документи, слід відзначити, що всі вони стали продуктом нагнітання суцільного напруження і істерії в суспільстві.

Незважаючи на наведені результати, не можна не помітити, що партійні, комсомольські, профспілкові збори, заяви і протести трудових колективів, як правило, інспірувалися місцевими партійними комітетами, або ж безпосередньо органами НКВС. Г.Бут, О.Бут аналізуючи т.з. “Будьонівську справу” у Донецьку, помітили, що ціла серія заяв і скарг на керуючого трестом “Будьоніввугілля” була написана на одному і тому ж незвичному папері - зворотній стороні розрізаної шкільної географічної карти¹⁴².

Крім того, в процесі використання різного роду документів громадських організацій необхідно мати на увазі, що виступам учасників зборів, як правило, передувала докладна інформація відповідного органу НКВС або партійного комітету. Тому все наступне обговорення можна розглядати не інакше як в руслі підтвердження визначеної офіційної лінії. Очевидно також і те, що деякі протоколи фабрикувалися без проведення зборів взагалі. Так, протоколи робітничих колективів Полтавського паровозоремонтного та Крюківського вагоноремонтного заводів, проведені приблизно в один і той же час - у березні 1937 р., написані явно однією рукою¹⁴³.

Досліджувані архівно-слідчі справи містять в собі чимало, на перший погляд, другорядних для науковця документів. Серед них постанови про подовження терміну слідства, зміну запобіжних заходів, висунення обвинувачення, пред’явлення слідчих матеріалів, акти медогляду заарештованого. Водночас їх аналіз і синтез дозволяє скласти певну картину про хід і характер слідства, наявність процесуальних порушень, мінливість формулювань звинувачення, фізичний стан заарештованого, розкрити конкретні обставини, які передували формулюванню звинувачувальних висновків.

Звинувачувальний висновок можна по праву вважати узагальнюючим документом архівно-слідчої справи, покликаний, спираючись на матеріали слідства (протоколи допитів,

очних ставок та ін.), сформулювати і довести провину звинуваченого, обґрунтувати її перед судовим або позасудовим органом.

За своєю структурою звинувачувальний висновок нагадує перелік основних епізодів, які знайшли своє підтвердження протоколами допиту звинуваченого, свідків, очних ставок, наявними речовими доказами. В заключній його частині доведені слідством злочини класифікуються за відповідними статтями кримінального кодексу.

Подальшу долю звинуваченого дозволяють з'ясувати протоколи засідання суду, позасудових органів, витяги з їх постанов, акти про приведення до виконання вироку, документи про етапування засудженого до місця ув'язнення, акти про смерть засудженого під час відбуття покарання. Серед згаданих документів, помітно однотипних за своїм змістом, особливою цікавістю являють протоколи судових засідань, в яких відображена позиція підсудного, свідків, викликаних на засідання експертів тощо. Характерно, що в цілому ряді випадків, в ході судового засідання підсудні і свідки відмовлялися від своїх показів на слідстві; вказували суду на застосовані до них методи фізичного і психологічного впливу. Наприклад, підсудний Кармалюк на виїзному засіданні Військової Колегії Верховного Суду СРСР 22 листопада 1937 р. відкрито заявив, що всі його покази на попередньому слідстві є суцільна вигадка і ні в яку контрреволюційну антирадянську організацію він не входив¹⁴⁴. Констатуючи наявність подібних випадків, не можна не відзначити, що в порівнянні з кількістю розглянутих справ, вони склали досить невеликий відсоток. З'ясувати причину цього дозволяють спогади І.М.Шишкова, засудженого 25 листопада 1937 р. спецколегією Донецького обласного суду до 25-річного ув'язнення з поразкою в правах на 5 років. Через 20 років після засудження він писав, що судові засідання проходили формально, без детального опитування підсудних, без будь-яких доказів. І саме найстрашніше, що напередодні суду слідчий УНКВС викликав заарештованого і попереджав, якщо не дай боже, хтось відмовиться від своїх свідчень під час зустрічі з прокурором або в суді, то підсудному потім створять такі умови, що він пізніше "все знову згадає"¹⁴⁵. Атмосфера судових засідань, особливо в другій половині 30-х років, була настільки гнітючою, що деякі підсудні втрачали, як видно з протоколів, психічну рівновагу. Інакше як розуміти позицію одного з найстаріших членів Комуніс-

тичної партії, колишнього редактора газети “Правда”, секретаря ЦК КП(б)У М.М.Попова, який у своєму заключному слові на засіданні Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 8 лютого 1938 р. заявив: “...що його злочини настільки великі, що він не може просити про поблажливість, але він просить суд вірити йому, що він відчуває полегшення з того, що троцькістські гнізда в основному ліквідовані”¹⁴⁶.

Характеризуючи архівно-слідчі справи, необхідно звернути увагу ще на два таких документи. Зокрема, більшість кримінальних справ містять списки скомпрометованих у ній осіб, тобто списки громадян, на яких в ході слідства були отримані компрометуючі матеріали. Надалі подібні документи служили відправною точкою для порушення нових кримінальних справ.

Цікаві за своїм змістом і такі документи як підписки громадян після припинення їх кримінальних справ. Прикладом може служити розписка, виявлена нами у справі Г.Д.Тріодіала, протриманого близько одного року у стінах Дніпропетровського УНКВС у підозрі причетності до “правотроцькістської контрреволюційної організації”. В ній говорилося: “Я, Тріодіал Георгій Дмитрович, даю цю підписку Управлінню Державної Безпеки про те, що зобов’язуюсь нікому не розголошувати того, що бачив і чув під час мого перебування під вартою. Мені оголошено, що за порушення даної мною підписки буду притягнутий до кримінальної відповідальності, в чому і розписуюсь”¹⁴⁷.

Цілком очевидно, що наявні в архівно-слідчих справах документи досить специфічні за своїм походженням і змістом, нерівноцінні за своїм значенням. Тому їх джерелознавча критика потребує не лише використання традиційних, широкозастосованих методів, а й вироблення нових, які б дозволили дати об’єктивну оцінку введених в науковий обіг документальних масивів. Можна погодитися з Я.С.Калакурою, який говорить про необхідність застосування органічного поєднання в процесі опрацювання архівно-слідчих справ внутрішньої і зовнішньої критики документів¹⁴⁸.

Першорядну роль в процесі джерелознавчої критики зазначеного корпусу документів є його текстологічний аналіз. Зокрема, особливої уваги дослідника вимагає датування окремих документів архівно-слідчої справи. Наприклад, співставлення часу порушення кримінальної справи з відповідними рішеннями вищого політичного керівництва УРСР та СРСР, норма-

тивними актами союзного та республіканського наркоматів внутрішніх справ нерідко дозволяють зробити висновок, що остання порушувалась і розслідувалась в ході цілеспрямованої зніщюваної згори масової каральної акції. В досліджуваних АСС нерідко трапляються випадки неспівпадання дати ув'язнення з датою видачі ордеру на арешт і обшук. Останнє може свідчити не лише про недбалість у оформленні документів, ігнорування елементарних процесуальних норм, а й про те, що особа проходила певну обробку в органах ДПУ-НКВС ще до офіційного оформлення її арешту. Аналогічні розбіжності спостерігаються і в протоколах засідань судових і позасудових органів та актів про приведення до виконання смертних вироків. У зв'язку з цим, цілком реальною може бути думка про те, що зазначені протоколи в масовому порядку оформлялися вже після приведення вироків до виконання.

При проведенні текстуального аналізу слід розрізняти власноручні покази заарештованого чи свідка і підписані ними протоколи допитів, очних ставок тощо. Якщо навіть припустити, що в першому варіанті вони писалися під диктовку слідчого, заарештований (свідок) хоча б усвідомлював їх зміст, то в другому варіанті, останні, фізично виснажені і зморені допитами, могли підписати будь-який, заготовлений слідством, документ.

Не можуть не насторожити дослідника і текстуальний збіг з протоколах допитів і очних ставок різних осіб. Подібна одноманітність вже сама по собі вказує на наявність моменту фальсифікації документу.

Як переконуємося, фальсифікація документів, в першу чергу, протоколів допитів, здійснювалася також в процесі передруку оригіналів. На подібні розбіжності звернув увагу С.І.Білокінь. Наприклад, в оригіналі протоколу допиту, датованого 29 червня 1939 р., відомого українського поета і літературного критика М.Зерова наявні слова: "...також визнаю себе винним в тому, що працював в контактї протягом ряду років з націоналістами..., розділяючи їх націоналістичні погляди". У машинопису перед словом "розділяючи" додано: "повністю". Слова рукопису: "тяжіли до традицій старого" у машинопису виправлені на "тяжіли і пропагували старе". З наведеного С.І.Білокінь робить цілком слушний висновок про те, що сенс виправленого речення нібито суттєво не мінявся, але зміщених акцентів підсилювали значущість зібраного проти М.Зерова компромату¹⁴⁹.

Текстуальний значною мірою підсилює логічний аналіз текстів документів. Так, як зазначають Р.Я.Піріг та О.В.Гранкіна, в ряді справ проступає невідповідність інкримінованого злочину особистості звинуваченого¹⁵⁰. Наприклад, справжньою нісенітницею є звинувачення рядового робітника чи колгоспника, вчителя чи інженера, науковця у підготовці замаху на керівників Комуністичної партії та радянського уряду. Аналогічним чином слід розцінювати мову викладу відповідей звинуваченого чи свідка, наявність у них слів, фразеологічних зворотів, які не можуть відповідати рівню їх освіти, загальній ерудиції, світоглядним переконанням. Наприклад, важко повірити, що неписьменні селяни у своєму лексиконі мали на озброєнні такі словосполучення як “просування до соціалізму”, “класово-ворожі елементи”, “контрреволюційна повстанська група” тощо.

Водночас, певний примітивізм у викладі подій у протоколах допитів представників української еліти, діячів науки, культури, професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів свідчать про безпосередню участь у підготовці таких документів слідчого апарату або про важкий психологічний стан останніх або ж відверте знущання над своїми катами з боку звинувачених. Яскравий приклад цього наводить автор публіцистичної розвідки про справу “СВУ” “Набої для розстрілу” відомий український письменник і правозахисник Г.Снегірьов: “Ніковський, Дурдуківський, Павлушков, - пише він, - клепають на Єфремова, він плеще сам на себе. Але шедевром є останнє зізнання Єфремова з розділу обвинувачувального висновку “Повстанська діяльність “СВУ””: “Ми висловлюємо думку, що село ще не зовсім позбулося зброї, що її чимало повинно зберігатися позахованої з часів імперіалістичної і громадянської війни і в потрібний момент її вистачить на озброєння повстанців”. Це заявляє не хлопчак-першокласник, не ідіотик - це з виглядом цілком серйозним промовляє академік-історик, що бачив не одну війну. А громадяни-начальники теж згодні прийняти його слова всерйоз. Та що вони, і академік, і начальник - збожеволіли? Та хто ж такому повірить? Якої зброї могло “зберігатися позахованої?”. Обрізи? Іржаві нагани?... І з ними - проти танків, гармат і авіації Червоної Армії? Адже бачив Єфремов ті танки і авіацію на парадах, читав про них в газетах! Ні, познущався над вами академік, панове начальники, славно познущався, а ви й прогавили. І виказали себе з головою...”¹⁵¹.

Для визначення достовірності викладеної в архівно-слідчих справах інформації виняткове значення має простеження і співставлення окремих сюжетів слідства в рамках однієї або кількох суміжних справ. Наприклад, у кримінальній справі заступника голови Раднаркому В.І.Порайко, порушеній в серпні 1937 р., говорилося, що останній в 1934 р. був завербований до “української націоналістично-терористичної організації” Ю.М.Коцюбинським¹⁵². Водночас, навіть побіжний перегляд справи розстріляного за вироком Військової Колегії Верховного Суду СРСР 8 березня 1937 р. Ю.М.Коцюбинського засвідчує, що той в своїх докладних показах імені Порайка навіть не згадував¹⁵³.

Як можна помітити, ряд епізодів, наявних в протоколах допитів, очних ставок багатьох кримінальних справ не знайшли свого відображення у звинувачувальних висновках. Пояснити цей факт можна тим, що вже в ході слідства вони були визнані бездоказовими або малодоказовими і тому безперспективними для подальшого розгляду.

Певні можливості для джерелознавчої критики документів АСС відкриває використання контрольних-наглядних справ. Систематизовані в них скарги репресованого, акти перевірок нерідко спростовують відомості, викладені під час попереднього слідства або судового засідання.

Необхідний механізм для реконструкції реальних подій, пов'язаних з порушенням кримінальної справи, проведенням попереднього слідства, здійснення судових або позасудових рішень закладений в реабілітаційних справах репресованих. Останнє стосується перш за все осіб, засуджених у судовому порядку, оскільки постанови позасудових органів, визначені відповідними законодавчими і нормативними актами України кінця 80-90-х рр. незаконними і необґрунтованими, вже не вимагали такої ретельної перевірки¹⁵⁴.

В процесі реабілітації громадян на основі результатів додаткового розслідування готувалися докладні довідки, в яких з правової точки зору давалася оцінка зібраних доказів, обґрунтованості звинувачення, порушувалось питання про перегляд кримінальної справи та можливої реабілітації засуджених. Яскравим прикладом таких документів може служити “Довідка про підсумки додаткової перевірки за архівною кримінальною справою №47757 щодо учасників організації “Спілка визволення України” (“СВУ”), складена 24 березня 1989 р. старшими слідчими Слідчого відділу КДБ УРСР

В.Приходьком, С.Сіренком і затверджена заступником начальника Слідчого відділу КДБ УРСР В.І.Пристайком. В останній глибоко і всебічно аналізувалися особисті покази засуджених і свідків, вивчалися різноманітні оперативні, нормативні документи ДПУ УСРР, послідовно і аргументовано доводилася неспроможність доказів¹⁵⁵.

Необхідно відзначити, що здійснення додаткової перевірки архівно-слідчих справ носило далеко не формальний характер. В цілому ряді випадків перегляд архівно-слідчих справ давав негативний результат і всім засудженим у них було відмовлено у реабілітації. Так, у 1971 році було відмовлено у реабілітації колишньому жителю м.Шепетівки Хмельницької області М.А.Вільчаку, оскільки його дії в 1930 р. призвели до загибелі голови колгоспу Музичука та секретаря партосередку Студзинського¹⁵⁶.

В процесі здійснення додаткової перевірки відповідні слідчі підрозділи центрального та місцевих апаратів спецслужб широко залучали архівні документи, свідчення осіб, наближених до заарештованих, а також при необхідності (коли йшлося про вченого, діяча культури) і заключення провідних фахівців в галузі науки і культури. Вищезначені документи вже самі по собі несуть самостійне навантаження і служать не лише засобом перевірки матеріалів архівно-слідчих справ, а й дають можливість розширити уявлення про біографію репресованого, з'ясувати маловідомі сторінки його життя і діяльності. Так, в ході реабілітації відомого вченого-селекціонера професора В.Л.Семиренка, онука Платона Семиренка, в фондах Державного архіву Київської області була виявлена реєстраційна картка Київського губернського жандармського управління, в якій говорилося, що Семиренко Володимир Львович 23 роки перебував під наглядом через зв'язок з Українською партією соціалістів-революціонерів¹⁵⁷.

У справі професора О.С.Грушевського знаходиться довідка колишнього Центрального державного архіву Жовтневої революції і вищих органів державної влади та державного управління України (зараз Центральний державний архів вищих органів влади України). В ній, зокрема, говорилося, що 24 квітня 1917 р. голова архівно-бібліографічного відділу Міністерства освіти Центральної Ради був висунутий кандидатом на посаду попечителя Одеського навчального округу¹⁵⁸.

Важливий інформаційний, хоча і досить суб'єктивний характер, носять долучені до реабілітаційних документів протоколи

допиту осіб, що знали репресованих за спільною діяльністю або місцем проживання. Так, в процесі реабілітації Остапа Вишні (П.Губенко) в 1955 році блискучу характеристику цієї непересічній особистості дав у власноручних показах від 12 вересня поет М.Т.Рильський¹⁵⁹.

Заради справедливості необхідно відзначити, що в першій половині 50-х років, до XX з'їзду партії далеко не всі знаходили в собі мужність об'єктивно охарактеризувати діяльність своїх колишніх друзів і товаришів, з острахом дивилися на події недалекого минулого. Так, поет В.М.Сосюра, зацькований за свій вірш "Любіть Україну", на допиті від 27 серпня 1955 р. досить обережно і небагатослівно охарактеризував життя і творчість своїх побратимів по перу М.Хвильового, М.Ялового, О.Слюсаренка, В.Гжицького. В його відповідях на запитання відчувалося нашарування ідеологічних штампів кінця 20-30-х рр., розгубленість при визначенні власної позиції¹⁶⁰. Тому при оцінці позиції свідків в процесі реабілітації громадян необхідно враховувати не лише особистість самого свідка, а й фактор часу, який реально впливав на зміст їх показів.

Аналогічним чином слід оцінювати і заключення фахівців щодо творчого доробку того чи іншого вченого, особливо коли йшлося про науковців у сфері наскрізь заідеологізованих гуманітарних дисциплін. Наприклад, не можна з громадянських позицій не оцінити вчинку кандидата історичних наук В.Г.Сарбея, який, характеризуючи спадщину О.С.Грушевського, зробив висновок про безперечну цінність робіт вченого з історії Великого Князівства Литовського, присвячених одному з найменш досліджених радянськими істориками періодів історії України XV-XVI ст.¹⁶¹. На жаль, незважаючи на висновки В.Г.Сарбея, зроблені на початку 1957 р., відомого українського вченого вдалося реабілітувати лише в кінці 80-х років¹⁶².

Важливо, що в процесі реабілітації громадян всебічно з'ясовувалась не лише особистість засудженого, а й тих працівників спецслужб, які брали участь у фабрикації тих чи інших кримінальних справ, застосовували незаконні методи ведення слідства. Важливу роботу по систематизації таких матеріалів провів С.І.Білокінь, оприлюднивши довідки з архівно-слідчих справ С.Ф.Реденса, В.А.Балицького, Я.К.Краукліса, І.М.Леплевського, В.Т.Іванова. Наприклад, з вироку Військового Трибуналу військ НКВС від 15 січня 1940 р. довідуємося, що колишній помічник начальника відділу УДБ НКВС УРСР

І.С.Друшляк, "...перебуваючи на оперативно-слідчій роботі в органах УДБ... протягом 1937-1938 рр. спочатку в Харківському управлінні НКВС, а згодом в 2 відділі УДБ НКВС УРСР, систематично зловживав своїм службовим становищем, грубо порушуючи соціалістичну законність при проведенні слідства у доручених йому справах заарештованих, застосовував до останніх незаконні методи слідства з метою отримання від заарештованих вигаданих визнань у контрреволюційній діяльності...". Далі наводились численні приклади незаконних методів ведення слідства¹⁶³.

Звернувши увагу на слідчі справи на працівників органів НКВС як засіб перевірки архівно-слідчих справ незаконно репресованих громадян, не можна не помітити однієї характерної особливості. Так в 1937-1938 рр. всі працівники НКВС проходили у справах в зв'язку з різноманітними контрреволюційними організаціями.

Питання порушення законності розглядалося в них лише побіжно, в контексті безпосередньої діяльності останніх. Так, нарком внутрішніх справ УРСР В.А.Балицький, заарештований 7 липня 1937 р., проходив у справі "Військово-фашистської змови", його наступник І.М.Леплевський, ув'язнений 26 квітня 1938 р., - "правотроцькістської антирадянської організації". Лише після прийняття спільної постанови Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. "Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства", відповідних нормативних актів НКВС, Прокуратури СРСР питання порушення законності, незаконні методи ведення слідства, службові зловживання починають посідати провідне місце в проведенні слідства проти керівних і рядових працівників НКВС.

Ігнорування цього нерідко призводить до численних недоречностей. На них, зокрема, звернув увагу начальник Державного архіву Служби безпеки України О.М.Пшенніков, який писав: "...На жаль, працюючи з дослідниками, ми спостерігаємо й іншу тенденцію поверхового, некритичного підходу до матеріалів архівно-слідчих справ, механічного їх простеження.

У цих випадках не враховується та обставина, що більшість цих справ, особливо 20-30-х рр., багато у чому відображали нереальну дійсність, а фантазії тих, хто створював ці справи. Ми вже зіткнулися з таким випадком, коли у публікації авторів, які вивчали архівні слідчі справи деяких учасників "Військово-фашистської змови", була зроблена спроба представити наркома внутрішніх справ УРСР В.А.Балицького наступником

Ю.Пілсудського (з питання відокремлення України від СРСР і створення незалежної Української держави)”¹⁶⁴.

Акцентуючи увагу на певній об’єктивності реабілітаційних документів, реальних спробах слідчого апарату з’ясувати істинність подій, позитивно оцінюючи їх як один з засобів перевірки слідчих та судових матеріалів 20-30-х рр., знаходимо випадки відвертої фальсифікації викладених в них подій і фактів, викликаних політичними і ідеологічними міркуваннями. Наприклад, згідно з наказом КДБ СРСР №108 СС від 24 серпня 1955 р., штучно фальсифікувалися дати і причини смерті репресованих.

Отже, виходячи з наявних на сьогодні матеріалів, можна зробити такі висновки:

- введені в науковий обіг архівно-слідчі справи являють собою цінне джерело для дослідження суспільно-політичних, економічних та культурних процесів в Україні 20-30-х років, дозволяють довідатися про життя, діяльність та подальшу долю багатьох політичних діячів, майстрів культури, вчених, з’ясувати позицію представників самих різноманітних прошарків населення щодо заходів радянської влади по реконструкції промисловості, сільського господарства, тогочасних політичних та ідеологічних кампаній;

- перебування архівно-слідчих справ на зберіганні двох різних за своєю діяльністю відомств-Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України та Служби безпеки України ускладнює роботу з ними широкого кола дослідників, перешкоджає своєчасному створенню інформаційно-пошукових систем, підготовці і публікації каталогів, оглядів документів тощо;

- неврегульованість ряду положень законодавчих і нормативних актів, викликані ними відомчі перестороги значною мірою стають на перешкоді введенню архівно-слідчих справ в науковий обіг як основи для написання узагальнюючих праць, біографічних нарисів, енциклопедичних видань;

- опрацювання архівно-слідчих справ вимагає відповідної підготовленості дослідника, його громадянської зрілості, високої відповідальності за оприлюднення виявлених ним документів і фактів;

- джерелознавча критика матеріалів архівно-слідчих справ вимагає застосування як традиційних прийомів джерелознавства так і вироблення нових, зважаючи на специфіку зазначеного документального корпусу;

- однією з умов визначення достовірності, закладеної в архівно-слідчих справах інформації, є опрацювання суміжних корпусів документів і, в першу чергу, нормативних актів, організаційно-розпорядчих документів ВУНК-ДПУ-НКВС, які до цього часу продовжують залишатися недоступними для дослідників.

ПРИМІТКИ

¹ Отчет о полугодичной деятельности (январь-июнь 1922 года)//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.-1997.-№1/2.-С. 365.

² Там само.-С. 366.

³ ДАВО.-Ф.П.-1, оп. 1, спр. 221.-Арк. 45-46.

⁴ Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. П- 26116

⁵ ВУНК в 1921 р.//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.-1995.-№1/2.-С. 69-85.

⁶ ДАВО.-Ф.Р.-925, оп. 8, спр. 5.

⁷ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 641.-Арк. 32.

⁸ ДАВО.-Ф.П.-1, оп. 1, спр. 53.-Арк. 9.

⁹ Попик В., Крымчук Г. Бунт и смирение атамана Мордалевича.-К.: Поиск, 1991.-С. 104.

¹⁰ Отчет о полугодичной деятельности (январь-июнь 1922 года)//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.-1997.-№1/2.-С. 367.

¹¹ Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в професійному русі в Україні (1920-1924 рр.)//Український історичний журнал.-1993.-№2/3.-С.31.

¹² ДАВО.-Ф.П.-1, оп. 1, спр. 55.-Арк. 29 зв., 49 зв.

¹³ ДАОО.-Ф. 3, оп. 1, спр. 585.-Арк. 34-35.

¹⁴ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 1.-Арк. 21.

¹⁵ ДАВО.-Ф.П.-1, оп. 1, спр. 56.-Арк. 16.

¹⁶ Там само.-Арк. 17-18.

¹⁷ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 1, спр. 40.-Арк. 11.

¹⁸ ДАВО.-Ф.П.-1, оп. 1, спр. 58.-Арк. 16.

¹⁹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 640.-Арк. 21, 21 зв.

²⁰ ДАВО.-Ф.П.-1, оп. 1, спр. 58.-Арк. 16.

²¹ Там само.- Спр. 146.-Арк. 8.

²² Там само.- Спр. 58.-Арк. 18.

²³ Там само.-Ф.П-30, оп. 1, спр. 30.-Арк. 46.

²⁴ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Вказ. праця.-С. 240, 243.

²⁵ Отчет о полугодовой деятельности ГПУ УССР (январь-июнь 1922 года)//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.-1997.-№1/2.-С. 366.

²⁶ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 1303.-Арк. 5.

²⁷ Доброноженко Г.Ф. ВЧК-ОГПУ о политических настроениях северного крестьянства 1921-1927.-Сыктывкар.: Сыктывкарский ун-т, 1995.-С. 6.

²⁸ ДАВО.-Ф.П.-7, оп. 1, спр. 37.-Арк. 31.

²⁹ Там само.-Ф.Р.-925, оп. 8, спр. 5.-Арк. 204.

³⁰ Доброноженко Г. Ф. Вказ. праця.-С. 7.

³¹ Там само.-С. 12.

³² ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 2524. - Арк. 60.

³³ ДАВО.-П-33, оп. 1, спр. 707.-Арк. 100.

³⁴ Там само.- Арк. 105-106.

³⁵ Там само.-Ф. П-29, оп. 1, спр. 560.-Арк. 2, 13.

³⁶ Там само.-Арк. 6-9.

³⁷ Там само.-Ф. П-714, оп. 1, спр. 83.-Арк. 131-134.

³⁸ Там само.-Ф. П-136, оп. 3, спр. 11.-Арк. 86.

³⁹ Там само.-Арк. 23, 24.

⁴⁰ Там само.-Спр. 10.-Арк. 1-4.

⁴¹ Там само.-Спр. 14.-Арк. 48-49.

⁴² Там само.- Арк. 89-90.

⁴³ Там само.-Спр. 6. - Арк. 108.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. - Спр. 10.-Арк. 44.

⁴⁶ Там само.- Спр. 20.-Арк. 168.

⁴⁷ Там само.-Спр. 6.-Арк. 44-62.

⁴⁸ Там само.-Ф.П-1, оп. 1а, спр. 116.-Арк. 40.

⁴⁹ Там само.- Арк. 42-43.

⁵⁰ Там само.-Арк. 48.

⁵¹ Там само.-Арк. 47.

⁵² Там само.- Арк. 53.

⁵³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 2.-Арк. 76-77.

⁵⁴ ДАВО.-Ф.П.-1, оп. 1а, спр. 116.-Арк. 37.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.-Арк. 59.

⁵⁸ Там само.-Ф.П-31, оп. 1, спр. 559.-Арк. 16.

⁵⁹ Там само.-Ф.П-136, оп. 3, спр. 371.-Арк. 7-8.

⁶⁰ Там само.-Ф.П.-1, оп. 1а, спр. 116.-Арк. 40.

⁶¹ Там само.-Ф.П.-31, оп. 1, спр. 250.-Арк. 45.

⁶² Там само.

- ⁶³ Там само.-Ф.П.136, оп. 3, спр. 304.-Арк. 1, 3.
- ⁶⁴ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний//Архив русской революции. В 22 т.- М.: Терра, Политиздат, 1991.-Т. 6.-С. 253.
- ⁶⁵ Мельгунов С.П. Вказ. праця.-С. 65.
- ⁶⁶ Архів УСБУ в Хмельницькій області.-П-10450.-С. 1-59.
- ⁶⁷ ЦДАГО України.-Ф.-1, оп. 20, спр. 1668.-Арк. 199-202.
- ⁶⁸ Там само.-Оп. 6, спр. 45.-Арк. 215.
- ⁶⁹ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа "Спілки визволення України".-К., Інтел, 1995.-С. 202-212.
- ⁷⁰ Ткачова Л.І. Дореволюційна інтелігенція в радянській тоталітарній системі//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.К.: Наукова думка, 1994.-Вип. 3.-С. 49-57.
- ⁷¹ ДА СБУ.-Спр. 59881-ФП.-Т. 22-24.
- ⁷² ЦДАГО України.-Ф. -1, оп. 16, спр. 6.-Арк. 75, 90, 125.
- ⁷³ Там само.-Спр. 39.-Арк. 34, 59, 111, 164.
- ⁷⁴ ДА СБУ.-Спр. 68.-Арк. 2, 3.
- ⁷⁵ Там само.-Спр. 1000.-Арк. 1-20.
- ⁷⁶ Там само.-Спр. 50.-Арк. 1-14.
- ⁷⁷ Там само.-Спр. 49.-Арк. 1-3.
- ⁷⁸ Там само.-Спр. 54.-Арк. 1-2.
- ⁷⁹ Там само.-Спр. 5.-Арк. 1-5.
- ⁸⁰ РДАНИ.-Ф. 89, оп. 73, спр. 161.-Арк. 2-3.
- ⁸¹ Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. 27.-Арк. 16.
- ⁸² Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Вказ. праця. С. 22.
- ⁸³ Там само.-Арк. 5.
- ⁸⁴ Архів Управління Служби безпеки України в Вінницькій області (далі Архів УСБУ в Вінницькій області).-Спр. 16222. ФП.-С. 20.
- ⁸⁵ Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. 12 -Арк. 1.
- ⁸⁶ Архів УСБУ в Полтавській області.-Спр. 19533.-Т. 1.-Арк. 95.
- ⁸⁷ Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. 27.-Арк. 14-15.
- ⁸⁸ Andrea Graziosi. Collectivisation, revoltes paysannes et politiques gounernementales. Cahiers du Monde russe, XXX(3), juillet-septembre, 1994, p. 481.
- ⁸⁹ Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. 24653.
- ⁹⁰ Там само.-Спр. 24515.
- ⁹¹ Архів УСБУ в Полтавській області.-Спр. 1953.-Т. 1.-Арк. 230.
- ⁹² ДА СБУ.-Спр. 312.-Арк. 56.
- ⁹³ Державний архів Полтавської області (далі - ДАПО).-Ф. 15, оп. 1, спр. 5.-Арк. 81.

- 94 О.А.Горланов, А.Б.Рогинский. Об арестах в Западных областях Белоруссии и Украины в 1939-1941 гг.//Репрессии против поляков и польских граждан.-М.: Мемориал. 1997.-С. 86-87.
- 95 ДА СБУ.-Спр. 312.-Арк. 3.
- 96 Архів УСБУ в Полтавській області.-Спр. 19533.-Т. 7.-Арк. 516.
- 97 Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні. Міфи та факти. 20-30-ті роки.-К.: Академія Наук України, 1994.-252 с.
- 98 Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Вказ. праця. С. 21.
- 99 Там само.-С. 22.
- 100 Кокурин А.И., Петров Н.В. Вказ. праця.-С. 246-247.
- 101 Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Вказ. праця. С. 21.
- 102 Бетеєв В.И., Панов В.Д. Вказ. праця.-С. 61.
- 103 Там само.
- 104 РДАНИ.-Ф. 89, оп. 73, спр. 68.-Арк. 1.
- 105 Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. 12.-Арк. 2-18.
- 106 ДА СБУ.-Спр. 312.-Арк. 7.
- 107 Білокін С.І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС //Проблеми історії України. -К.: Наукова думка, 1994. Вип. 3.-С. 94-95.
- 108 Гранкіна О.В., Омельчук Д.В., Московченко Н.П. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр. Методичні рекомендації.-К.: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1997.-С. 6-22.
- 109 ДА СБУ.-Спр. 69270 ФП.
- 110 Там само.-Спр. 67098 ФП.
- 111 Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. П-2895.
- 112 ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 39.-Арк. 211.
- 113 Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. 12539.-Арк. 149.
- 114 ДАВО.-Ф.Р - 6023, оп. 4, спр. 17603.-Арк. 16.
- 115 Архів УСБУ в Вінницькій області.-Спр. 16222-ПФ.
- 116 Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. П-11918.-Арк. 10.
- 117 ДА СБУ.-Спр. 69270-ФП.-Т. 22, 23.
- 118 Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. П-10542.-Арк. 112-120.
- 119 Архів УСБУ в Харківській області.-Спр. 12975.-Окремий пакет.
- 120 Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. П-13746.-Арк. 42.
- 121 Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. - К.: ЗАТ "Газета "Рада", 1997.- 848 с.

- 122 Гранкіна О.В., Омельчук Д.В., Московченко Н.П. Вказ. праця.-С.11-12.
- 123 Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. П-1 450.-Арк. 6-7.
- 124 Там само.-Спр. П-29763.
- 125 Там само.-Спр. 015598.-Арк. 3-5.
- 126 Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. П-10542.-Арк. 10.
- 127 Там само. - Спр. П. - 12722.
- 128 Малигін А. Червона акула.-Вінниця, 1995.-С. 60.
- 129 Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. П-11918.-Арк. 11.
- 130 Там само.-Арк. 57-58.
- 131 Экономическая контрреволюция в Донбассе (итоги "Шахтинского дела"). Статьи и документы.-М., 1928.-С. 213-214.
- 132 Архів УСБУ в Полтавській області.-Спр. 6108С.-Т. 1-4.
- 133 ДА СБУ.- Спр. 32391- ФП.-Арк. 73, 123-126, 147.
- 134 Архів УСБУ в Полтавській області.-Спр. 19533.-Т. 3.-Арк. 46.
- 135 Там само.-Арк. 111.
- 136 Старинов И.Г. Мины ждут своего часа.-М.: Воениздат, 1964.-С. 87.
- 137 Червоні жорна.-Вінниця, 1994.-С. 25.
- 138 Бетеев В.И., Панов В.Д. Вказ. праця.-С. 13.
- 139 Архів УСБУ в Полтавській області.-Спр. 38700-Арк. 31.
- 140 Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. П-26583.-Арк. 30.
- 141 Бут. Г., Бут О. Будьонівські вороги (Донбас): міфи та дійсність//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.-1997.-№1/2.-С. 118.
- 142 Бут Г., Бут О. Вказ. праця.-С. 116.
- 143 Архів УСБУ в Полтавській області.-Спр. 3057С.-Т. 2.-Арк. 269.
- 144 Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. П-11918.-Арк. 57.
- 145 Бут Г., Бут О. Вказ. праця.-С. 117.
- 146 ДА СБУ.-Спр. 3698-ФП.-Арк. 68.
- 147 Архів УСБУ в Дніпропетровській області.-Спр. 11115.-Арк. 102.
- 148 Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів//Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання.-К.: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1998.-С. 19.
- 149 Білокінь С.І. Вказ. праця.-С. 99.
- 150 Пиріг Р.Я., Гранкіна О.В. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело. Науково-методичні аспекти використання//Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання.-К.: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1998.-С. 24-27.

-
- 151 Снегірьов Гелій. Набої для розстрілу.-К.: Дніпро, 1990.-С. 70.
- 152 ДА СБУ.-Спр. 40215-ФП.-Арк. 1-30.
- 153 Там само.-Спр. 38485-ФП.-Т. 1-2.
- 154 Закон України про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні//Закони України.-К.: Верховна Рада України. Ін-т законодавства, 1996.-Т. 1.-С. 370-374.
- 155 Пристайко В., Шаповал Ю. Вказ. праця.-С. 352-406.
- 156 Архів УСБУ в Хмельницькій області.-Спр. 21479.-Арк. 110-112.
- 157 Архів Управління Федеральної Служби безпеки Росії по Курській області.-Спр. П-6760.-Арк. 67 зв.
- 158 ДА СБУ.-Спр. 64688-ФП.-Арк. 217.
- 159 Там само.-Спр. 44228-ФП.-Арк. 111-112.
- 160 Там само.-Арк. 106 зв., 107.
- 161 Там само.-Спр. 64688-ФП.-Арк. 209.
- 162 Там само.-Арк. 227-227 зв.
- 163 Білокінь С. Документи з історії НКВД УСРР//Наше минуле.-К.: Видавництво М.Коця, 1993.-№1.-С. 89-91.
- 164 Пшенніков О.М. Проблеми використання архівно-слідчих справ у діяльності Державного архіву Служби безпеки України//Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання.-К.: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1998. - С. 31.